

Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi

The Journal of Near East University Islamic Research Center

ISSN: 2148-922X | e-ISSN: 2687-4148

Haziran / June | 2022/8/1

TEVHİD ESASI EKSENİNDE İBÂDİYYE-MU'TEZİLE ETKİLEŞİMİ

Interaction With Ibadiyya-Mu'tazila on The Axis of The Principle of Tawhid

MEHMET HANİFİ YOLDAŞ (Sorumlu Yazar)

Dr., Milli Eğitim Müdürlüğü, Malatya, Türkiye
PhD., National Education Directorate, Malatya, Türkiye
mehmethanifiyoldas@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3912-0256

MEHMET KUBAT

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye
Prof. Dr., İnönü University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, Malatya, Türkiye
mehmet.kubat@inonu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6729-7652

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 09.05.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 27.06.2022

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2022

Bu makale, Prof. Dr. Mehmet Kubat'ın danışmanlığında yapılmış olan "Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi" isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2022).

This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Interaction with Ibadiyya-Mu'tazila on The Axis of The Principle of Tawhid" (İnönü University, Institute of Social Science, Malatya, 2022).

Atıf | Cite as

Yoldaş, Mehmet Hanifi – Kubat, Mehmet. "Tevhid Esası Ekseninde İbâdiyye-Mu'tezile Etkileşimi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* (Haziran 2022) 8/1: 53-74.

<https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.1.04>

Yoldaş, Mehmet Hanifi – Kubat, Mehmet. "Interaction With Ibadiyya-Mu'tazila on The Axis of The Principle of Tawhid". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* (June 2022) 8/1: 53-74.

<https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.1.04>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Telif Hakkı | Copyright

Copyright © 202X. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUİSTEM'e devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir. Copyright © 202X. Copyright has been transferred to YDUİSTEM by the author(s). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Tevhid Esası Ekseninde İbâdiyye-Mu'tezile Etkileşimi

Öz

Müslümanların ilk kez karşılaştığı siyasî ve toplumsal olaylar ile bu olayların neticesinde yaşanan iç savaşların sonuçları firkalaşma hareketlerine sebebiyet verdi. İslâm toplumu içerisinde ilk firkalaşma hareketi daha sonra Hâricîler (Muhakkime-i Ūlâ) olarak isimlendirilecek olan kitlenin Hz. Ali'nin taraftarları arasından ayrılması ile meydana geldi. Hâricîlerin bu ayrılıkları sonrasında yaşanan olaylar Müslümanların belleğinde derin izler bıraktı. Hâricî hareketi de çok geçmeden kendi arasında firkalara bölündü. Bu firkalardan biri de İbâdiyye'dir. İbâdiyye genel anlamda günümüze kadar varlığını devam ettiren tek Hâricî fırka olarak kabul edilir. İbâdiyye, Basra'da meskûn halde bulunan kaade denilen topluluğun fikirlerinin zamanla ekolleşmesi ile vücuda gelen bir mezheptir. Yine Müslümanlar arasında özellikle "iman-kebîre" konuları etrafında başlayan tartışmaların neticesi olarak da meydana gelen bir diğer firkalaşma hareketi de Mu'tezile'dir. Basra şehrinde teşekkül eden ve İslâm toplumunun düşünce yapısı üzerinde derin izler bırakan Mu'tezile her ne kadar bir mezhep olarak varlığını devam ettirememişse de fikirleri, söylemleri ve kullandıkları metodolojik yöntemleriyle hem kendi dönemlerinde hem de daha sonraki zamanlarda birçok kişiyi, ekolü ve mezhebi etkilemiştir. Mu'tezile, İslâm toplumu içerisinde yaşanmış toplumsal olayların ve bu olayların beraberinde getirdiği tartışmaların neticesinde ortaya çıkmış siyasî ve itikadî bir mezheptir. Tevhid, İslâm dininin en temel esasıdır. Tevhid, tüm itikadî İslâm mezheplerinin üzerinde önemle durdukları ilkelerin başında gelmektedir. "La ilahe illallah" yani Allah'tan başka ilah yoktur cümlesi tevhidi anlatmaktadır. İslâm itikadî mezheplerin tamamı tevhid ilkesinin usûlü'd-dinin (dinin dinin asılları) ilk esası olduğu hususunda aynı kanaattedirler. Tevhid ilkesinin özünü oluşturan konu ise sıfatlar meselesidir. Halku'l-Kur'an ve ru'yetullah ise sıfatlar konusu ile ilgili ortaya konan fikirler çerçevesinde ele alınan meselelerdendir. Bu konularda görüşlerini karşılaştırmalı olarak incelediğimiz İbâdiyye ve Mu'tezile mezhepleri Allah Teâlâ'nın her şeyi yaratan olduğunda ve vahdaniyetinde diğer mezheplerle aynı görüştedirler. Her iki mezhep de tevhid konusunun alt başlıkları olarak da ifade edebileceğimiz 'sıfatlar, halku'l-Kur'an ve ru'yetullah' konularında diğer İslâm mezheplerinin ve özellikle Müslümanların ekseriyetinin çatısı altında bulunduğu Ehl-i Sünnet'in görüşlerinden oldukça farklı fikirler ortaya koymuşlardır. Mu'tezile'nin usûl-i hamse diye ilkeleştirdiği esasların ilki tevhid esasıdır. Bu esas aynı şekilde İbâdiyye'nin de usûl konularının en başta gelenidir. İbâdiyye ve Mu'tezile'nin bu konu hakkında görüşleri incelendiğinde benzer bakış açılarının varlığı dikkat çekmektedir. Makalemizde itikadî mezheplerin usûl konularının ilki olan tevhid esası ile bu konunun alt başlıklarından kabul edilen Allah'ın sıfatları, ru'yetullah ve halku'l-Kur'an konuları ekseninde İbâdiyye'nin ve Mu'tezile'nin fikirlerini karşılaştırmalı olarak ele alacağız. Tevhid konusuyla ilgili meselelerde her iki mezhep arasında fikirlerin benzerliğini ortaya koymaya çalışacağız. Bununla birlikte İbâdiyye ve Mu'tezile arasında var olduğuna kanaat getirdiğimiz etkileşimi ve etkileşimin yönünü ifade etmeye gayret göstereceğiz.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, İbâdiyye, Mu'tezile, Tevhid, Ru'yetullah ve Halku'l-Kur'an.

Interaction With Ibadyya-Mu'tazila on The Axis of The Principle of Tawhid

Abstract

The political and social events that Muslims faced for the first time and the results of the civil wars as a result of these events gave rise to the movements of sectarianism. The first movement of sectarianism in the Islamic society occurred with the separation of the mass, which would later be called the Kharijites (Muhakkime-i Ula), from among the followers of Ali. The events that took place after these separations of the Kharijites left deep traces in the memory of the Muslims. The Kharijite movement soon split into factions among itself. One of these sects is İbadiyya. İbadiyya is generally accepted as the only Kharijite sect that has survived to the present day. İbadiyya is a sect that came into being with the schooling of the ideas of the community called kaade, which is inhabited in Basra. Again, another sectarian movement that took place as a result of the discussions that started among Muslims especially around the issues of "faith and kabira" is the Mu'tazila. Although the Mu'tazila, which was formed in the city of Basra and left deep traces on the mentality of the Islamic society, could not continue its existence as a sect, it influenced many people, schools and sects both in their own time and in later times with their ideas, discourses and methodological methods. Mu'tazila is a political and religious sect that emerged as a result of social events in the Islamic society and the discussions brought about by these events. Tawhid is the most basic principle of Islam. Tawhid is at the forefront of the principles on which all Islamic sects of faith emphasize. The phrase "la ilaha illallah", that is, there is no god but Allah, describes tawhid. All sects of Islamic belief agree that the principle of tawhid is the first basis of usûlü'd-dîn (the origins of religion). The subject that constitutes the essence of the principle of tawhid is the issue of adjectives. Halku'l-Qur'an and ru'yetullah are among the issues discussed within the framework of the ideas put forward about the subject of adjectives. The İbadiyya and Mu'tazila sects, whose views we have examined comparatively on these issues, are of the same opinion with other sects

in the fact that Allah is the Creator of all things and in his oneness. Both sects have put forward ideas that are quite different from the views of other Islamic sects and especially the Ahl al-Sunnah, which is under the roof of the majority of Muslims, on the subjects of 'attributes, folk-ul-Qur'an and ru'yetullah', which we can also express as the subtitles of the subject of tawhid. The first of the principles that Mu'tazila adopted as usûl-i hamsa is the principle of tawhid. This principle is also at the forefront of the method subjects of İbadiyya. When the views of İbadiyye and Mu'tazila on this subject are examined, the existence of similar perspectives draws attention. In our article, we will comparatively discuss the ideas of İbadiyya and Mu'tazila on the axis of the principle of tawhid, which is the first of the method subjects of the creed, and the attributes of Allah, which are accepted as sub-headings of this subject, ru'yetullah and people of the Qur'an. We will try to reveal the similarity of ideas between the two sects on issues related to the subject of tawhid. However, we will try to express the interaction and the direction of the interaction that we believe to exist between the İbadiyye and the Mu'tazila.

Keywords: History of Islamic Sects, İbâdiyya, Mu'tazila, Tawhid, Ru'yetullah and Halku'l-Qur'an.

Giriş

İslâm dinini kabul etmenin ilk şartı Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine inanmaktır. Bu inanç kelimesi tevhid ile ifade edilen tevhid esasıdır. Sahih bir Allah inancının oluşması için kişinin tevhid inancını tam olarak kabul etmesi, anlaması ve benimsemesi gerekir. Böylece kişi Rabbine gerçek anlamda kulluk edebilecektir. Kulluk görevini yerine getiren mü'min bir taraftan da Rabbini hakiki anlamda tanımaya gayret edecektir. Bu gayretlerinin sonucu olarak Yüce Allah'ın zatını ve sıfatlarını öğrenmeye ve anlamaya yönelik arayışlara girecektir.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde tevhid ve alakalı konuların tartışılmadığı ifade edilebilir. Bu dönemlerde yaşayan Müslümanlar halis bir tevhid inancı üzereydiler. Örneğin ilahi sıfatlar, ru'yetullah, halk'ul-Kur'an, teşbih ve tecsim gibi konular Müslümanların zihinlerini meşgul etmiyordu. Burada sorulması gereken soru bu konular ne zaman Müslümanların en önemli gündem maddeleri haline geldi ve çeşitli tartışma mahfillerinde üzerinde en çok durulan meselelerden oldu? Hulefâ-yi râsîdîn döneminde fethedilen birçok belde ve ülkede yaşayan farklı milletlerden ve Yahudi, Hristiyan, Mecûsî gibi dinlerden olan birçok kişi İslâm'ı din olarak kabul etti. Yeni Müslüman olan bu kişilerden kimileri bazı itikadî konuları daha önceki inançları ışığında ele alarak farklı değerlendirmelerle görüşlerini ortaya koydular. Müslümanlar arasında bu konular ile ilgili görüşlerini yaydılar. Örneğin Allah'ın sıfatları ve bu sıfatların mahiyetleri, insanın davranışlarında hür olup olmaması gibi konuları burada söyleyebiliriz.¹ Bu konularla ilgili ortaya konulan görüşlerin Müslümanların fikir dünyaları üzerinde önemli etkileri oldu. Kadîm Hint, Fars, Yunan, Yahudi ve Hristiyan kültürlerinin etkileri İslam toplumunda kendini göstermeye başladı. Zat-sıfat ve bunlar arasındaki ilişki konusunda farklı din ve inançlardan İslâm toplumuna dâhil olan bu insanlara cevap verme uğraşısı bu konuların artık Müslümanların gündeminde olmasına sebep oldu.² İslâm toplumunu meşgul eden bu konular aynı şehir ortamında teşekkül eden İbâdiyye ve Mu'tezile'nin de ele alıp üzerinde durduğu konular arasında kendine yer buldu.

Fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasına katılan farklı kültür ve dinlerden insanların inançları ve tanrı anlayışları ile teşbih ve tecsim görüşüne sahip olanların fikirlerine karşı mücadele etmek için tevhid ve ilgili konuların tam anlamıyla doğru bir şekilde anlatılması gerekiyordu. Çünkü bu görüş ve düşünceler insanların yanlış itikatlara inanmalarına sebep oluyordu. Bu yanlış itikatlara karşı mücadele etmek için İbâdiyye ve Mu'tezile de tevhid ile ilgili fikirlerini dile getirmiştir. Bu fikirlerini insanlara anlatmak suretiyle antropomorfik düşüncelerin önüne geçmek istemişlerdir. Bu konudaki tüm mücadelelerinin amacı Allah'ın sıfatlarının doğru anlaşılması içindir.

İbâdiyye ve Mu'tezile'nin teşekkül ettiği Basra, Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân tarafından bir garnizon şehri olarak kuruldu. Zamanla şehrin sahip olduğu coğrafik ve stratejik önem nedeniyle birçok Arap kabilesi gelip buraya yerleşti. Şehre yerleşen Araplardan bedevî kökenli Benî Temîm gibi kabilelerin

¹ Muhammed Hasan Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ* (Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011), 39.

² Sâbir Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986), 90.

şehrin hâkim unsuru olmaları nedeniyle sahip oldukları din anlayışı toplumun yaşantısına yön vermektedir. Nehrevan Savaşı sonrasında Basra'ya yerleşen Hâricîlerin fikirleri şehirde hâkim durumda bulunan bedevî kabileler arasında yayıldı. Zamanla Basra'da Hâricî düşünce baskın hale geldi. Süreç içerisinde Basra'da yerleşik olan Hâricî düşünceye sahip kişiler mutedil bir çizgiye kaydılar. İbâdiyye mezhebi, Basra'da meskûn olan mutedil Hâricîlerin içerisinde doğup gelişmiştir.

Öte yandan Müslümanların fethettiği topraklardaki farklı milletlere mensup olup İslâmiyet'i seçen insanların bir kısmı da Basra'ya gelip yerleştiler. Bu kişiler mevâlî olarak adlandırıldı. Şehirde yerleşik halde bulunan bedevî kabilelerin mevlâları olarak yaşamlarına devam ettiler. Yeni Müslüman olan bu insanlar, doğal olarak mevlâsı oldukları bedevî Arap kabilelerinin (Benî Temîm gibi) din anlayışından etkilenmeleri söz konusuydu.

Basra'da Beni Temîm'in mevlâsı olarak yaşamını sürdüren Vâsıl b. Atâ'nın bir ilim meclisinde sorulan soru üzere bildirdiği görüş sonrası yaşanan ayrılık ve nihayetinde ayrı bir ders halkası oluşturması i'tizal düşüncesinin mezhepleşme sürecini başlatmıştır. İlerleyen zamanlarda Vâsıl'ın fikirleri etrafında teşekkül sürecine giren Mu'tezilî fikirler Basra'da özellikle mevâlî arasında kabul gördü.

İbâdiyye bazı fırkalar gibi (örneğin Hâricîler gibi) içine kapanık, dar bir düşünce ve anlayışa sahip değildir. Bilakis İbâdîler diğer İslâm mezheplerinin kendi usûllerine uygun olan fikir ve düşüncelerinden yararlanma yoluna gitmiştir.³ Bu minvalde olmak üzere İbâdiyye, Mu'tezile'nin Basra'da etkin olduğu dönemlerde bazı konularda Mu'tezile'nin düşüncelerinden etkilenmiştir. Aynı şekilde bazı konularda ise Mu'tezile'yi etkilemiştir.⁴ Bu etkilenmeden ötürü İbâdiyye ve Mu'tezile arasında Kur'an'ın mahlûk oluşu, ru'yetullahın imkânsızlığı, kebîre sahibinin cehennemde ebedî kalacağı, va'd ve va'id gibi konularda görüşlerinin birbirine benzerliği/aynılığı söz konusudur.⁵ Her iki mezhebin görüşleri tetkik edildiğinde Mu'tezile'nin usûl-i hamse olarak belirtilen itikadî esasları ile İbâdiyye'nin kabul ettiği usûl konularında tam bir ittifaktan bahsedilebilir.⁶ Bundan dolayı İslâm mezhepleri tarihçileri ve çağdaş araştırmacılar akideye dair konularda İbâdiyye ile Mu'tezile arasında bir ilişkinin olduğunu varsaymaktadırlar. Bu ilişkinin özellikle akaid konularında her iki mezhep arasında etkileşim düzeyinde olduğunu iddia ederler.⁷ Câbirî de dile getirdiğimiz bu tespite dikkat çekmekte ve İbâdiyye'nin Kuzey Afrika'da özellikle Mu'tezile'nin akaidle ilgili fikirlerinden etkilendiğini dile getirmektedir.⁸ Yine İbâdiyye üzerine çalışmaları olan Mehdî de bu konuda benzer kanaatte olup konuya açıklık getirirken şunları ifade eder:

"Bize görüldüğü şekliyle İbâdiyye mezhebinin büyük bir kısmı Mu'tezilîdir. Muhtemelen doğuda buldukları süre zarfında Mu'tezilî görüşleri Mağrib beldelerine göç edenler aracılığıyla almışlardır. Bir diğer ihtimalde söz konusu fikirleri kendileriyle iletişim halinde oldukları Şîf İdrisîlerden etkilenerek almış olmalarıdır. Ve ayrıca eski Tanca bölgesindeki Mu'tezilenin etkisiyle Sâr'ın doğusundaki İbâdîler ve Mağrib İbâdîleri de Mu'tezilenin etkisi altında kalma noktasında aynı seviyededirler."⁹

İnceleme konumuz olan her iki mezhep arasındaki ilişkiye dair ifade etmek istediğimiz bir diğer husus da mezhebin fikirlerini yaymak için uzak beldelere giden davetçiler meselesidir. İbâdî fikirlerin yayılmasında mezhebin ikinci imâmı olarak kabul edilen Ebu Ebuyde b. Müslim b. Ebî Kerîme'nin sistemleştirdiği hameletu'l-ilmin davet faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır.¹⁰ Ebu Ebuyde'nin İbâdî fikirlerin yayılması için başvurduğu bu yöntem Vâsıl tarafından da kullanılmıştır.¹¹ Basra'daki İbâdîlerin

³ Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 142.

⁴ Harun Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 268-269.

⁵ Ahmed Avad Ebu's-Şebâb, *el-Havâric : târihuhum, firakihum, ve akâiduhum* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 281; Adûn Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyis* (Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2010), 99-100.

⁶ Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 62.

⁷ Abdülhay Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmiyye* (İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015), 45; Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 105; bk. Tadeusz Lewicki, "İbâdiyye", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 5/2/689.

⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 2001), 416-417.

⁹ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 120-121; Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâühümü'l-kelâmiyye*, 43-44.

¹⁰ Sâlim b. Hilal Harusî, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye* (Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006), 41; Muhammed Sâlih Nâsir, *Menhecü'd-da'va inde'l-İbâdiyye* (Daru'l-Beyda: Daru Nâsir li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2013), 131.

¹¹ Abdurrahmân Bedevî, *Mezahibü'l-İslamiyyin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997), 81; Reşid Hayyun, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad* (London: Dârü'l-Hikme, 1997), 73.

reisi olan Ebu Ubeyde'nin Vâsıl ile çağdaş olması ve onun da Vâsıl gibi çeşitli beldelere davetçiler göndermesi her iki mezhep arasındaki benzerliğe/etkileşime dair bir veri olarak ifade edilebilir. Vâsıl ile Ebu Ubeyde'nin dâîlerini gönderdiği beldelerin hemen hemen aynı yerler olması ve bir zaman İbâdî devletinin merkezi olan Tahert yakınlarında bir Vâsiliye zümresinin varlığı da bu çerçevede dikkate değerdir.¹²

İfade ettiğimiz bu hususları da göz önünde bulundurarak tevhid başlığı altında her iki mezhebin aynı/benzer olan görüşlerini inceleyecek ve aralarında var olduğuna kanaat getirdiğimiz etkileşimi ortaya koymaya çalışacağız. Nitekim Eş'ari, Hâricîlerin (İbâdîlerin) tevhid hakkındaki görüşlerinin Mu'tezile ile aynı olduğunu söyleyerek bu konudaki fikir benzerliğine dikkatimizi çekmektedir.¹³ Çalışmamızda her iki mezhebin tevhid ile ilgili fikirlerini ele alacağız. Sonrasında bu konunun alt başlıkları olarak kabul edilen "sıfatlar, ru'yetullah ve halku'l-Kur'an" konularında İbâdiyye'nin ve Mu'tezile'nin görüşlerini sırasıyla vermek suretiyle aralarındaki düşünsel yakınlığı ve fikirlerinin benzerliğini ortaya koymaya gayret edeceğiz.

1. Tevhid Esası

Tevhid, "tek ve bir olmak" anlamındaki "v-h-d" kökünden türeyen bir kavramdır. Bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek anlamına gelir.¹⁴ Aynı kökten türeyen 'vahîd' kelimesi Allah Teâlâ için kullanıldığında herhangi bir bölünme kabul etmeyen varlık anlamı kastedilir.¹⁵ Tevhid, Allah'ın kendine ait sıfat ve bunlara ilişkin hükümlerde birleşmesidir.¹⁶ İbn Manzûr (öl. 711/1311), tevhidi Allah'ın bir olduğuna ve ortağı olmadığına iman etmek diye tanımlar.¹⁷ Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) ise tevhidin sözlükte, "bir şeyin tek olmasını sağlayan şey" anlamında kullanıldığını söyler. Ayrıca mütetekellimlerin tevhidi, Allah Teâlâ'yı sıfatlarında kendisine layık şekilde bir ve ortaktan münezze olarak bilme ve ikrar etmek diye tanımladıklarını da aktarır.¹⁸ Tevhid, Allah Teâlâ'nın var ve bir olan tek ilah olduğunu ayrıca ibadet edilecek yegâne varlığın da kendisi olduğunu kabul etmektir. İnsanların tanrı diye kabul ettikleri diğer varlıkların ise bu durumlarının reddedilmesidir. Allah ile özdeşleştirilen her şeyi ve O'nun varlığına ve birliğine dair tüm tereddütleri kesin bir şekilde kabul etmemektir.¹⁹

İbâdiyye, tüm İslâm mezhepleri gibi tevhid konusunda Allah'ın bir olduğunu ve hiçbir şeye benzemediğini ikrar eder. Hz. Muhammed'in Allah'tan getirdiğinin hak olduğunu ve O'nun Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu kabul eder. Bu hususa inanan kişinin tamamen şirkten kurtulmuş olduğunu ifade eder.²⁰ İbâdiyye, tevhidi Yaratan'ın zatının, fiillerinin ve sıfatlarının vahdaniyetini tasdik olarak tanımlar. Allah'tan başka ilah yoktur. Tevhid, Allah Teâlâ'nın ebette de ezelde de yaratılmışların sıfatlarından yüce olmasıdır. Allah, her şey yok olduktan sonra da bakî kalacak olandır. Ebediyet sadece Allah içindir. Çünkü O'ndan başka her şey helak olacaktır.²¹ Allah Teâlâ, zatında ve sıfatlarında birdir, cüzlere ayrılması ve cisim olması söz konusu değildir. Ulûhîyet, rubûbiyyet, ilim, irade vb. tüm sıfatlarında eşi benzeri yoktur. Fiillerinde bir olan Allah'tır ve fiillerini bizzat kendi yapar. Hiçbir varlık da O'nun yaptığı fiilleri yapamaz.²²

¹² William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2017), 284.

¹³ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1950), 1/217.

¹⁴ Mevlüt Özler, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

¹⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi'ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylani (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 515.

¹⁶ Ramazan Altıntaş, "Mu'tezile: Önemli İsimleri, Temel İlkeleri ve Ana Eserleri", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 90; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/395.

¹⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985), "vhd", 3/450.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Abdülcebâr b. Ahmed b. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 128.

¹⁹ Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 172.

²⁰ Ebî Hafs Amrûs b. Feth en-Nefûsî, *Usûlü'd-deynüneti's-sâfiyye*, thk. Hâc Ahmed b. Hamûkrûm (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1999), 59.

²¹ Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 62-63.

²² Ferhat Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akideti'l-İbâdiyye* (y.y.: Matbaatü'l-Elvânî'l-Hadîs, 1989), 252-253.

İbâdiyye akaidinin esası, Allah Teâlâ'nın mutlak bir şekilde tenzih edilmesi ile yarattıklarına benzememesi ve yarattıklarının da kendisine benzememesi ilkesi üzerine bina edilmiştir.²³ Allah Teâlâ tüm eksikliklerden münezzehtir ve tevhid de O'nun vasfıdır. Allah, sameddir, hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir. Cisim olmadığı gibi hiçbir şey O'nu kuşatmaz. Gözle görülmez, vahid, kahhar, hay, âlim, semî' ve basîrdir. Dünyada da ahirette de en güzel isimler Allah'ındır.²⁴

İbâdiyye tevhidi, Allah'ın sıfatlarıyla birlikte tek olması ve teşbihin Allah'tan nefyedilmesi olarak tanımlar. Tevhid, hem Allah'ın kendisinin vahid olduğunu bildirmesi hem de inanan kulların Allah'ı birlemesidir. Allah Teâlâ yaratılmış olmak ve bir yaratıcıya ihtiyaç duymaya delalet eden ön-arka, sağ-sol ve alt- üst cihetlerinden teşekkül eden cisim ve cisimlerin her türlü özelliklerinden münezzehtir.²⁵ Kişi eğer Allah'ı cisim olarak tasavvur ederse şirke düşmekten kendini kurtaramaz. Çünkü böyle bir inanca sahip kişi haliyle bir cisme ibadet ediyor demektir. Cisim birçok parçadan oluşur. Allah'ı cisim olarak düşündüğümüzde O'nun için sayı ve teğayyur söz konusu olur. Bunun kabulü ise hiçbir surette mümkün değildir.²⁶ Burada İbâdî müelliflerden Eттаfeyyiş'in tevhide dair fikirlerinin İbâdiyye'nin tevhid inancını özetler mahiyette olduğunu ifade etmek istiyoruz. Ona göre tevhid, Allah Teâlâ'yı fiillerinde, sözlerinde ve sıfatlarında birlemek veya Allah'ın zatının diğer zatlardan ayrı olduğunu kabul etmektir.²⁷

Tevhid esası Mu'tezile kelâm sisteminde de Allah'ın varlığı ve sıfatları konularını kapsar.²⁸ Mu'tezile, tevhid esasını ön plana çıkaran bir tutum içerisindedir. Bu tutum onların Allah'ın sıfatları ile ilgili duyarlılıkları nedeniyledir. Özellikle Mu'tezile'nin teşekkül sürecinde olduğu dönemlerde, Sıfatiyye'nin, Haşviyye'nin ve Batıniyye'nin sıfatlarla alakalı görüşleri ile Hristiyanların teslis inancı mezhebin tevhid konusuna yoğunlaşmasına neden olmuştur.²⁹ Mu'tezile'nin kurucusu olan Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) ile arkadaşları; Mazdek, Zerdüş't ve Mani dinlerinin inananlarına ve bunların tanrı anlayışlarına karşı mücadele etmişler ve Mu'tezilî tevhid anlayışının oluşumuna ön ayak olmuşlardır.³⁰ Ayrıca Mücessime ve benzer görüşte olanların yaydığı İsrailiyatın etkisindeki düşüncelerden Allah Teâlâ'yı tenzih etme gayreti de göstermiştir.³¹ Tevhid konusundaki hassasiyetlerini dikkate aldığımızda Mu'tezile'nin kendisini Allah'ın vahdaniyetini savunmaya verdiğini ifade edebiliriz. Mu'tezile'ye göre tevhid, Allah'ı sıfatlarında ona layık olarak bir ve ortağının bulunmasından tenzih etmek ve bunu ikrar etmek demektir.³² Allah, zatında birdir, zatının bölünmesi ve sıfatları yoktur. Fiillerinde tektir ve ortağının olması söz konusu değildir. Zatından başka kadîm bir varlığın olması mümkün değildir. İki kadîmin olması, iki kadîr arasında takdir edilenin bulunması muhaldir.³³

Mu'tezile kelâmcıları tevhid meselesinde oldukça hassas davranmışlardır. Onlar, mahlûkât ile Allah arasında herhangi bir benzerliğin bulunmadığını söyleyip mana sıfatlarının Allah'a nispet edilmesini kabul etmemişlerdir.³⁴ Mu'tezile, tevhid esasını, katışıksız bir ulûhiyet inancını meydana çıkarmak, tevhid düşüncesini her türlü şirkten arındırmak ve Allah'ın zatından başka kadîm bir varlığa imada bulunan

²³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, ts.), 2/139; Muhsin Berberi, *İbâdiyye* (Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004), 16; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu'tedilun* (Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 1979), 27-28; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 91.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, thk. İsmail Kâşif (Uman: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980), 1/57.

²⁵ Tebğürî'n b. İsâ b. Dâvûd el-Melşûtî, *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-aşra*, thk. Venîs et-Tâhir Âmir (Maskat: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vâid, 2005), 27-28.

²⁶ Ebî Hazer Yağlâ b. Ziltâf, *er-Red alâ cemî'i'l-muhalifîn*, thk. Amr Halife Nâmî (Uman: Mektebetü'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2008), 88-89.

²⁷ Muhammed b. Yûsuf b. İsâ Eттаfeyyiş, *Şerhu 'Akîdeti't-tevhîd*, thk. Mustafâ b. en-Nâsır Vinten (Gardaye: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001), 74.

²⁸ Hulusi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtazâ Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 95.

²⁹ Mehmet Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", *EKEV Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 33; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 87; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beirut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1933), 3/44.

³⁰ Bk. Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beirut: Dârü'l-Muntazır, 1988), 30.

³¹ Ali Sâmî Neşşâr, *İslamda Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 240.

³² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 128.

³³ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Abdulkadir Fâdilî (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 36.

³⁴ Özler, "Tevhid", 41/19; bk. Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 253.

fikirle karşı çıkma çerçevesinde ele almıştır.³⁵ Allah'ı tenzih etme düşüncesinden dolayı hem Kur'an'da hem de hadislerde geçen teşbihi çağrıştıran tüm ifadeleri akıl ile te'vil etmişlerdir.³⁶

Mu'tezile içinde tevhid konusuyla ilgili farklı bakış açılarının varlığı söz konusu olsa da icmâ ettikleri hususlardan bazılarını ifade etmek istiyoruz. Allah birdir, hiçbir şey onun benzeri değildir. O işiten ve görendir, cismi, kalıbı, cüssesi, şekli, eti, kanı ve şahsı yoktur. Cevher ve araz değildir. Rengi, tadı, kokusu yoktur. İnsanlarla kıyaslanamaz, hiçbir şekilde insanlara benzemez. Âlim, kadîr ve haydır, O'ndan başka kadîm yoktur, mülkünde ortağı yoktur.³⁷ Allah'ın en özel sıfatı kidedir ve Allah da kadîmdir. Diğer insanların kadîm olarak kabul ettikleri sıfatların kidedini kesinlikle kabul etmezler. Allah, zatıyla âlim, kadîr ve diridir.³⁸ Mu'tezile'nin tevhid esası ile ilgili fikirleri teşbih ve tecsimi çağrıştıran tüm düşünceleri ret etmek ve bu görüş sahiplerine cevap vermek suretiyle doğru bir inancın yerleşmesini sağlamaktır.

Hem İbâdiyye'nin hem de Mu'tezile'nin tevhid konusundaki görüşlerini detaya girmeden ana hatlarıyla açıklamaya gayret ettik. Tevhid konusunun alt başlıkları olarak da ifade edebileceğimiz 'sıfatlar, ru'yetullah ve halku'l-Kur'an' konularında her iki mezhebin görüşlerini karşılaştırmalı olarak inceleyeceğiz. Bu konulardaki fikirlerinin benzerliğini ve konuları ele alma yöntemlerini ortaya koymak suretiyle aralarındaki ilişkiyi ve etkileşimi tevhid esası çerçevesinde ifade etmeye çalışacağız.

1.1. Allah'ın Sıfatları

Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmek için kelime-i tevhidi kabul etmek ve inanmak gerekir. Böylelikle kişi İslâm dinine girmiş ve Müslüman adını almış olur. Bilindiği üzere iman etmenin ilk şartı Allah'ın var ve bir olduğuna gönülden inanmaktır. İmanın diğer şartlar ise ancak Allah'a inanmak ile mümkün hale gelmektedir. Allah'a iman denildiğinde sadece Zat'ına inanmak kastedilmemekte bununla birlikte O'nun kemal sıfatlarını bilmek ve inanmak, Allah'ı her türlü noksan sıfatlardan tenzih etmek kastedilmektedir.

Müslümanlar arasında Allah Teâlâ'nın tüm kemal sıfatlarla muttasıf olduğu hususunda görüş birliği vardır. Bu görüş birliğine rağmen en çok tartışılan konular içerisinde de sıfatlar meselesi bulunmaktadır. Tartışılan husus ise Allah'ın sıfatları ve bunların Allah'ın zatı ile alakasıdır. Sıfatlar zatın aynısı mı gayrısı mı ya da zata zaid mi? gibi sorulara cevap aranmıştır.³⁹ Zat-sıfat ilişkisi çerçevesinde yapılan tartışmalara bakıldığında Kur'an'da ve sünnette bu konuya herhangi bir temasın mevzubahis olmadığı ve bu tartışmaların tümünün aklî olduğu ifade edilebilir. Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde bu konuda herhangi bir tartışmanın meydana gelmediği bilinmektedir. Aynı şekilde sahâbe döneminde de konunun tartışılmadığı görülmektedir.⁴⁰ Buna mukabil ilerleyen zamanlarda bu konunun İslâm toplumu içerisinde konuşulmaya başlandığı ve tartışma meclislerinde ele alındığı görülmektedir. Sıfatlar konusunu ilk kez ele alan, konuşan ve tartışan Mu'tezile değildir. Konu başkaları tarafından ortaya atılmış ve Mu'tezile de konuyla ilgili fikirlerini açıklamış ve bu fikirleri farklı platformlarda savunmuştur.⁴¹ Müslümanlar içerisinde Allah'ın sıfatları hakkında konuşan ilk kişinin Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) olduğu söylenir. Cehm b. Safvân (öl. 128/745-746), Ca'd'ın bu görüşlerini alıp benimsemiştir.⁴² Ca'd b. Dirhem, teşbih ve tecsim fikrine ilk karşı çıkan ve Allah'ın sıfatlarını nefyeden kişi olarak bilinir. Ca'd'ı bu konuda konuşmaya

³⁵ Ramazan Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal (Dergi)* 8/1 (2011), 51-52; Hayyât, Mu'tezile ricâlinin tevhide verdiği önemi Nazzâm'ın ölüm döşeğindeyken yaptığı duayı örnek vererek açıklar. Nazzâm, yaptığı duada tevhidi desteklemek ve güçlendirmek için kelâm ile uğraştığını, tevhide muhalif olanlardan uzak durduğunu ve bundan dolayı da günahlarının bağışlanmasını Allah'tan istediğini bizlere aktarır. Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed el-Hayyât, *el-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*, thk. Albert Nasri Nader (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1957), 37.

³⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 139.

³⁷ Eş'arî, *Ma'âdâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/216-217; ayrıca bk. Ebü'l-Hasen b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasen Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2/184; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 173.

³⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 39.

³⁹ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 108; Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelebiyye*, 109.

⁴⁰ Mevlüt Özler, "İlahî İsim ve Sıfatlar", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 251.

⁴¹ Kemal Işık, "Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 353.

⁴² Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile* (Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyyeti'd-Dirasiyye, 1990), 70; Çelebi, "Mu'tezile", 31/395; Fehmi Ced'an, *el-Mihne: bahs fi cedeliyyeti'd-dini ve's-siyasi fi'l-İslâm* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1990), 25.

sevk eden sebep toplumda var olan teşbih ve teccim fikridir.⁴³ Cehm b. Safvân'ın sıfatlar hakkında kabul ettiği görüşleri Horasan taraflarında yaydığı ifade edilir. Öte yandan teşekkül sürecindeki Mu'tezile, Cehm'in sıfatların nefyi konusundaki görüşlerini ondan alarak kendi düşünce sistemine dâhil edip kabul etti.⁴⁴ Mu'tezile, Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı Allah'ın insanların nitelendirildiği sıfatlarla vasıflanamayacağı görüşünü savunması nedeniyle Cehmiye olarak da tesmiye olundu.⁴⁵

İslâm coğrafyasında en çok konuşulan ve tartışılan meselelerden biri Allah'ın sıfatları konusudur. Diğer İslâm mezhepleri gibi İbâdiyye de bu konuda görüşlerini ortaya koymuştur. İbâdiyye'nin bu konuda düşüncesi bütün İslâm mezhepleri gibi âlemin Allah tarafından yaratıldığına ve Allah'ın vahdaniyetine inanmaktır. Bununla birlikte Allah'ın sıfatları meselesinde farklı fikirlere sahiptir. İbâdiyye, teşbihi reddeder. Allah'ı yarattıklarının sıfatlarıyla niteleyenlerin Allah'ı tanımadıklarını ileri sürer.⁴⁶ İbâdiyye akidesinin esası Allah'ın mutlak tenzihi, yaratılanlardan hiçbir şeye benzememesi ve hiçbir şeyin de Allah'a benzememesidir.⁴⁷ Allah, yarattığı hiçbir şeye benzemez, bir mekâna ihtiyaç duymaz. Böyle bir şeyle nitelenmekten münezzehtir. Allah cisim olmakla nitelenemez. Çünkü cisim için uzunluk, derinlik ve belli sınırlarla sınırlanma vardır. Bu özellikler tamamen yaratılan varlıklar için söz konusudur.⁴⁸

İbâdilere göre Allah Teâlâ'nın zatı ve sıfatları birdir. Yani Allah'ın isimleri ve sıfatları zatının aynıdır. Bu ifadeleri daha anlaşılır şekilde söylemek gerekirse Allah Teâlâ, zatıyla âlimdir, zatıyla kadîrdir, zatıyla semî'dir, zatıyla basîrdir.⁴⁹ Fiili sıfatlar ise Allah'ın zatından ayrıdır ve bu sıfatlar yaratılmıştır.⁵⁰ Allah; hayat, ilim, kudret, semî', basîr, irade ve diğer sıfatlarla vasıflandırıldığında bu sıfatlar zatına zaid olan sıfatlar anlamı kastedilmemektedir.⁵¹ İbâdiyye'nin bu konu hakkındaki hassasiyetinin sebebi olarak "eğer Allah'ın zatının aynı olan sıfatlar kadîm olarak kabul edilirse bu durumun taaddüd-ü kudemâya sebep olacağı" endişesidir.⁵² İbâdiyye, Allah'ın bir kudretle kadîr olmasının, bir ilimle âlim olmasının ve diğer sıfatlar içinde aynı durumun söz konusu olmasının, kadîmlerin çoğalmasına neden olacağını iddia eder. Mesela Allah bir ilimle âlimdir denildiğinde burada ilim Allah'ın zatı dışında ilah olmakta ve bu durum da kesinlikle kabul edilemez.⁵³

İbâdiyye'nin sıfatlar konusu çerçevesinde ele aldığı diğer bir meselede haberi sıfatlardır. İbâdiyye'ye göre haberi sıfatlar te'vil edilmelidir. Çünkü haberi sıfatların zahiri anlamıyla kabul edilmesi teccime ve teşbihe sebep olmaktadır. Bu durum ise Kur'an-ı Kerim'in bir kısım ayetlerinin diğer ayetlerle çelişmesi demektir.⁵⁴ İbâdilere göre Tâhâ sûresi 20/39 ayette geçen 'ayn' kelimesi "Sen Allah'ın korumasındasın" anlamında kullanılmaktadır.⁵⁵ el-Kalem sûresi 68/42. ayette geçen "sâk" kelimesini İbâdiyye, İbn Abbas'tan rivayet edilen "Kıyamet gününde işin ciddiyetinin anlaşılması" açıklamasını benimseyerek te'vil eder.⁵⁶ "Vech, ayn, yed, istivâ ale'l-arş, meci', nefis" gibi Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde bildirilenler haberi sıfatlardır. Müttekellimlerden kimileri bu sıfatları zahiri anlamıyla değerlendirmişlerdir.⁵⁷ Hâlbuki haberî sıfatların zahiri anlamıyla değerlendirilmesi teşbih ve teccime neden olur. Teşbih ve teccim ise Allah'ı yaratılmışların özellikleri ile vasıflamak olacağından ötürü kabul edilmesi kesinlikle söz konusu olamaz.⁵⁸

⁴³ Hulusi Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri* (Malatya: Medipres Matbaacılık Yayıncılık, 2012), 50; Neşşâr, *İslamda Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, 92.

⁴⁴ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 336-337.

⁴⁵ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi, 1996), 199; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 90.

⁴⁶ Etem Ruhi Fığlalı, "İbâdiyye'nin Siyasî ve İtikâdî Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 338.

⁴⁷ Berberi, *İbâdiyye*, 16.

⁴⁸ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 1/78-79.

⁴⁹ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 111; Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 92; Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelemîyye*, 115.

⁵⁰ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 1/77.

⁵¹ Berberi, *İbâdiyye*, 17; Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 95.

⁵² Süleymân b. Abdillâh el-Bârûnî, *Muhtasar târihu'l-İbâdiyye* (Uman: Mektebetu'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995), 73.

⁵³ Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 95-96.

⁵⁴ Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelemîyye*, 129.

⁵⁵ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 1/137; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 141.

⁵⁶ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 1/175.

⁵⁷ Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelemîyye*, 122.

⁵⁸ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 141.

Sıfatlar konusuyla ilgili ortaya çıkan ilk fikirler Mu'tezile içinde Vâsıl b. Atâ'ya aittir.⁵⁹ Vâsıl b. Atâ bu konudaki görüşlerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak Vâsıl'ın bu görüşlerinin tam anlamıyla olgunlaşmadığı ifade edilir.⁶⁰ Vâsıl, kadîm olan zatla birlikte kadîm olan sıfatları kabul etmenin şirke sebep olacağını ileri sürüyordu.⁶¹ Bu sebepten ötürü Vâsıl sıfatları nefyetti. Çünkü sıfatlar konusunda bu yapılmazsa, sıfatların ezeli olduğunu savunmak kişinin şirke düşmesi anlamına gelecekti. Vâsıl'dan sonraki dönemlerde yaşayan Mu'tezilîler, felsefe kitaplarını ve özellikle Yunan felsefesini mütalaa ettiler. Bu mütalaalarla birlikte Vâsıl'ın sıfatlar konusundaki görüşlerinden yola çıkarak fikirlerini daha sistematik tarzda ortaya koydular.⁶²

Kur'an-ı Kerim'de Allah için âlim, kavî, kadîr, kahir, âdil, kadîm ve bunun gibi daha birçok sıfat kullanılmaktadır. Tüm bu sıfatlar Allah'ın, esma'ül-hüsnasındandır. Selef âlimleri Allah'ın isim ve sıfatlarının ezeli olduğunu söylemişlerdir.⁶³ Mu'tezile ise sıfatları inkâr etmemiş ancak sıfatların ezeli ve kadîm olamayacağını dile getirmiştir.⁶⁴ Onlar sıfatların ilahi zat üzerine zait değil, onun içinde mündemiç olduğunu söylemişlerdir. Sıfatlar Allah ile birdir ve bağımsız bir varlıkları yoktur.⁶⁵ Allah'ın zatı kadîmdir ve kıdem Allah'ın en özel sıfatıdır.⁶⁶ Kadîmin anlamı varlığının başlangıcı olmayan demektir. Allah Teâlâ'nın Kadîm olmasının anlamı varlığının başlangıcı olmayan mevcut demektir.⁶⁷ Mu'tezile, ilahi sıfatları Allah'ın zatının aynı olarak kabul eder. Eğer bu sıfatlar ilahi zattan ayrı veya ilahi zata zaid yahut da onunla kaim bir takım varlıklar olduğu iddia edilirse bu durum "taadüdd-ü kudema"ya sebep olmaktadır.⁶⁸ Taadüddü kudemaya mahal vermemek için Allah'ın zatıyla âlim, zatıyla kadîr ve zatıyla murid olduğunu söylemişlerdir. Başka bir ifade şekli ile sıfatlar zata zaid değildir.⁶⁹

Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki tüm çabası tenzih fikrini ön plana çıkarıp Allah'ı yaratılanların sıfatlarından uzak tutmak içindir.⁷⁰ Mu'tezile'nin ekseriyeti, Allah'ın zatıyla âlim olduğunu ve bunun diğer sıfatlar için de aynı şekilde olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (öl. 235/849-850), bu meselede kendine has bir bakış açısıyla konuyu ele almıştır. Allâf'a göre Allah kadîrdir kudreti zatıdır. Allah âlimdir ilmi zatıdır. Bu düşünce şeklini diğer sıfatlar içinde devam ettirmiştir.⁷¹ Ebu'l-Huzeyl'in bu görüşleri ile söylemek istediği, Allah'ın gerçek anlamda âlim olduğu, kadîm ya da muhdes bir ilimle âlim olmadığı kendi zatıyla âlim olduğudur.⁷² Allâf, konu üzerinde düşünürken ve görüşleri açıklarken gösterdiği hassasiyetin temelinde Allah'ın yarattıklarına herhangi bir yönde benzemeyeceği düşüncesi bulunmaktadır.

Mu'tezile, Kur'an-ı Kerim'de geçen ve Allah'a isnad edilen, kelime anlamıyla yorumlandığında Allah biçimci tasavvura götüren tüm sıfatları te'vil etmenin gerekliliğine inanır.⁷³ Bundan ötürü ayetlerde geçen ve Allah Teâlâ için kullanılan "ayn, vech ve yedyn" ibareleri Mu'tezile'ye göre kesinlikle te'vil edilmelidir. Misal olarak Tâhâ sûresi 20/39. ayetinde kastedilen anlam "yetiştirilmenin ilmim dâhilinde gerçekleşmesi için" şeklindedir. Yine el-Kasas sûresi 28/88. ayetinde de "vech" Allah'ın zatı anlamında kullanılmıştır.

⁵⁹ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelâm* (Malatya: Medipres, 2012), 170.

⁶⁰ Özler, "İlahi İsim ve Sıfatlar", 253; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 88.

⁶¹ Ya'kub bin Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 114.

⁶² Cârullah, *el-Mu'tezile*, 71; Bedevî, *Mezahibü'l-İslamiyyin*, 84; Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 114.

⁶³ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 69-70.

⁶⁴ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 72.

⁶⁵ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 89.

⁶⁶ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 335.

⁶⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 183.

⁶⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 340.

⁶⁹ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 118.

⁷⁰ Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelâm*, 171.

⁷¹ Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 43; Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bi, *Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâtü'l-İslâmiyye*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: el-Ma'hadü'l-Almani li'l-Ebhasi's-Şarkiyye, 2017), 11; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 73; Bedevî, *Mezahibü'l-İslamiyyin*, 133; Her ne kadar Mu'tezile içerisinde Zat-sıfat ilişkisi ile ilgili farklı yaklaşımlar varsa da Râzî Mu'tezile'nin tamamının sıfatların nefyedilmesinde ittifak halinde olduğunu aktarır. Bk. Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, thk. Ali Sâmi Neşşâr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 38; Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 116.

⁷² Hayyât, *Kitabü'l-İntisar*, 59; Emin, *Duha'l-İslâm*, 3/29; Hayyun, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, 14, 107.

⁷³ Altıntaş, "Mu'tezile: Önemli İsimleri, Temel İlkeleri ve Ana Eserleri", 90; Mehmet Hanifi Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 21.

Allah'ın zatı dışında her şeyin yok olacağı kastedilir. Sâd sûresi 38/75. ayetinde geçen “yedeyn” ifadesi ile kuvvet anlamı kastedilir.⁷⁴

Eş'arî, Mu'tezile'nin genelini ve Hâricîlerin Allah'ın ilim, kudret ve hayat ile değil, zatıyla Âlim, Kadîr ve Hay olduğu görüşünü kabul ettiklerini ifade eder. Allah için Âlim anlamında ilim, Kadîr anlamında kudret kelimesini kullandıklarını nakleder.⁷⁵ İbâdîler üzerine çalışmaları bulunan Tuayme de sıfatlar konusunda İbâdiyye (özellikle Basra ve çevresi) ile Mu'tezile arasında güçlü bir alakanın bulunduğunu ifade eder.⁷⁶ Başka bir ifade şekli ile İbâdiyye ve Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarının yorumu konusunda aynı fikirlere sahiptir diyebiliriz.⁷⁷ Her iki mezhebe göre de sıfatlar zatın aynıdır. İbâdiyye ve Mu'tezile taaddüd-ü kudemâya (kadîmlerin çoğalacağı) sebep olduğundan ötürü sıfatların nefyedilmesinin gerekliliğini savunurlar. Yine Allah Teâlâ için Kur'an'da kullanılan haberi sıfatların da te'vil edilmesi gerektiğini ifade ederler. İbâdiyye'nin sıfatlar hususunda Mu'tezile'nin konuyu ele alırken kullandığı te'vil, ta'til ve nefy yaklaşımını aynen kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bu kabul haliyle sıfatlar konusunda her iki mezhep arasında bir ilişkinin olduğu yargısına varmamıza neden olmaktadır.

1.2. Ru'yetullah

Ru'yet terimi, Allah'ın görülebilmesi ile ilgili yapılan tartışmalarda kullanılan bir kavramdır. Ru'yetullah kavramı, tevhid (ilahi sıfatlar) konusuna bağlı olarak ele alınan ve üzerinde çokça tartışılan meselelerdendir. Bu tartışmalarla birlikte ru'yet ve ru'yetullah kavramları terminolojik bir anlam kazanmıştır. Ru'yetullah ifadesi Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Ancak Allah'ın görülebilmesi ile ilgili anlatımların Kur'an'da mevcut olduğunu ifade edebiliriz. Bazı ayetlerde inkâr edenlerin dünyada Allah'ı görme ve peygamberlerden Allah'ı kendilerine gösterme isteklerinden bahsedilir. Örneğin İsrâiloğulları, Hz. Mûsâ'ya Allah'ı açık bir şekilde görmedikçe iman etmeyeceklerini söylemişlerdir. Rivayet edilen bazı hadislerde de ru'yetullah konusu ile ilgili anlatımlar bulunmaktadır.⁷⁸ Konuyla ilgili iki farklı görüş ortaya konulmuştur. İtikadî İslâm mezheplerinden Selefiyye, Eş'arîyye, Mâtürîdiyye ve Zâhirîler ru'yetullahın dünyada değil ama ahirette gerçekleşeceğini kabul ederler.⁷⁹ Buna karşılık İbâdiyye, Mu'tezile, Cehmiyye, Zeydiyye ve İmâmiyye ru'yetin dünyada da ahirette mümkün olmadığını iddia ederler.⁸⁰

İbâdiyye'nin teşekkülü döneminde kimi İbâdî imâmlar ru'yet konusu üzerinde durmuşlardır. Görüşlerini Hz. Âişe, İbn Abbas gibi sahâbenin ileri gelenlerinin bu konudaki fikirlerini rivayet ederek delillendirmişlerdir.⁸¹ Bu konu, İbâdiyye'nin ilk dönem imâmlarından olan Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-712) tarafından detaylı olmamakla birlikte Mu'tezile'nin teşekkülünden önce ele alınmıştır. Yine mezhebin görüşlerinin sistemleşmesinde ve yayılmasında önemli bir yeri olan İbâdî imâmlardan Ebu Ubeyde Müslim b. Ebu Kerîme (öl. 145/762) de bu mesele hakkında fikirleriyle mezhebin bu konu ile ilgili görüşlerine katkıda bulunmuştur. Haliyle zaman olarak meseleye baktığımızda konunun İbâdîler tarafından Mu'tezile'nin teşekkülünden önce ele alındığını ifade edebiliriz.⁸²

İbâdîler, ru'yet konusunda Mu'tezile'den ya da farklı bir mezhepten etkilendiklerini kabul etmezler. Onlar bu konudaki görüşlerinin tamamen kendilerine ait orijinal görüşler olduğunu söylerler. Ayrıca İbâdiyye'nin, Mu'tezile'den daha önce teşekkül ettiğini haliyle onlardan etkilenmelerinin zaman açısından da mümkün olmadığını söylerler. Çünkü İbâdiyye görüşlerinde Câbir b. Zeyd'e dayanır. Câbir ise Vâsıl b. Atâ'nın hocası olan Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ile çağdaştır.⁸³ Her ne kadar İbâdîler bu görüşte olsalar da tarihsel süreç dikkate alındığında İbâdiyye'nin ru'yet meselesini Mu'tezile'den daha önce ele aldığı bununla

⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 227-228.

⁷⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/224-225.

⁷⁶ Tuayme, *el-İbâdiyye akâidetü ve mezheben*, 95.

⁷⁷ Bk. Fığlalı, “İbâdiyye'nin Siyâsî ve İtikadî Görüşleri”, 338; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 130; ayrıca bk. Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 119; Yâsin Hüseyin el-Veysî, *Min türâsi'l-İbâdiyyeti'l-akâidî* (Dımaşk: Daru'l-Firkad, 2010), 122.

⁷⁸ Bk. Temel Yeşilyurt, “Ru'yetullah Tartışması”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 511-513.

⁷⁹ Ahmed b. Hamd el-Halîlî, *el-Hakku'd-damiğ* (y.y., t.y.), 27.

⁸⁰ Halîlî, *el-Hakku'd-damiğ*, 32.

⁸¹ Kâbîl, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keâmîyye*, 163-164; Sâlim b. Hammûd b. Şâmis Seyyâbî, *Esdaku'l-menâhici fi temyizi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*, thk. İsmâil Kâşif (Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1979), 27.

⁸² Bk. Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 157.

⁸³ Kâbîl, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keâmîyye*, 163.

birlikte Mu'tezile'nin konuyu ele alma yönteminden ve kullandıkları delillendirme usullerinden etkilendikleri şeklinde bir tespitte bulunulabilir.⁸⁴

İbâdiyye'ye göre Allah'ın dünyada da ahirette de gözle görülmesi söz konusu değildir. Bu konuda Mu'tezile ile aynı fikirdedirler.⁸⁵ Ru'yetullahı kabul etmemelerindeki temel gerekçeleri Allah'ın mahlûkata benzeyeceği endişesidir.⁸⁶ İbâdiyye ru'yeti reddetmekle Allah'tan cismaniyeti de nefyetmiş olmaktadır. İnsanlar ancak cisim olanı görür. Allah cisim değildir. Bundan ötürü Allah'ın görülmesi söz konusu değildir.⁸⁷ Göz ancak yaratılmış olan cisimleri görecektir. Cisim, Hâlik'in meydana getirdiğidir. Hâlik ise yarattığına benzemez. Allah, dünyada da ahirette de gözle görülmez. Bunun aksini iddia eden kimse küfre düşer.⁸⁸

İbâdîler ru'yetin mümkün olmadığına dair delillerin kesinlik derecesinde olduğunu söylerler. Ru'yetin imkânsızlığıyla ilgili görüşlerini ayet ve hadislerle hüccetlendirirler. Ayrıca bu konuda ru'yetin mümkün olduğunu savunanların delil olarak kullandıkları ayet ve hadisleri görüşleri doğrultusunda te'vil ederek de fikirlerini temellendirirler.⁸⁹ Örneğin "Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi."⁹⁰ ayetini "bana ayetlerinden bir ayetini göster ya da işaretlerinden bir işareti" olarak te'vil etmişlerdir. Ayette geçen "naziratün"⁹¹ ifadesini İbâdiyye te'vil eder ve "ummak, beklemek" anlamının kastedildiğini söyler.⁹²

İbâdîlerin ru'yet konusunda Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri üç farklı yaklaşımla ele aldıkları görülmektedir. Bu rivayetlerden bazılarını sahih olarak kabul etmezler. Bazılarını ise âhâd haber olarak kabul ederler ve âhâd haberlerin akaid konularında delil olamayacağını söylerler. Bazı rivayetleri ise te'vil ederler.⁹³ Örnek olarak "Kıyamet günü Rabbinizi göreceksiniz..." hadisini zahiri anlamıyla değerlendirmezler. Bu hadiste kastedilen anlam ilmin artmasıdır. Veyahut Rabbinizi yakinen tanıyacaksınız anlamındadır.⁹⁴ İbâdî müelliflerin önde gelenlerinden olan Kalhâtî (öl. IV./X. yüzyıl) ise konu hakkında farklı bir değerlendirmede bulunur. Ona göre "Kıyamet günü Rabbinizi göreceksiniz..." rivayeti birçok yönden sahih değildir. Kalhâtî rivayeti dile getiren Cerîr b. Abdullah'a yönelik bazı eleştirileriyle bu görüşünü delillendirir. Ona göre eğer bu rivayet kabul edilecekse "dolunay gecesinde ayı bildiğiniz gibi Rabbinizi de bileceksiniz." te'vili ile kabul edilebileceğini söyler. İbâdiyye ru'yetin imkânsızlığını, Hz. Peygamber'den nakledilen bazı hadislerle de delillendirir. Misal olarak Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen "Dünyada da ahirette de hiç kimse Rabbinizi görmeyecektir." ve Ebû Zer'in rivayet ettiği Hz. Peygamber'e, "Ya Resulullah sen Rabbinizi gördün mü?" sorusuna Peygamber Efendimizin "Hayır" demesi şeklindeki cevabı ru'yetin imkânsızlığına delil olarak kullanır. Hz. Âişe'nin kendisine sorulan "Muhammed, Rabbinizi gördü mü?" sorusundan dolayı tüylerinin diken diken olduğunu ve bunu dile getirenin yalan söylediğini ifade etmesi ve peşi sıra da "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder."⁹⁵ ayetini okuyarak cevap vermesi de bu konu ile alakalı dile getirilen hadislerdendir.⁹⁶ İbâdîler, ayrıca sahâbenin de bu konuda söylediği ru'yetin

⁸⁴ Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 104.

⁸⁵ Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 81; Hasan Onat - Orhan Ateş, "Haricilik", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 82; el-Veysî, *Min tûrâsi'l-İbâdiyyeti'l-akâidî*, 55; Fiğlalî, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 134; Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 106; Bârûnî, *Muhtasar târihu'l-İbâdiyye*, 73; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 153.

⁸⁶ Melşûtî, *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-âşra*, 68; ayrıca bk. Seyyâbî, *Esdaku'l-menâhici fi temyîzi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*, 27.

⁸⁷ Fiğlalî, "İbâdiyye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri", 154; Fiğlalî, "İbâdiyye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri", 342.

⁸⁸ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 156; bk. Kalhâtî, *el-Kesf ve'l-beyan*, 1/154-155.

⁸⁹ Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-ke'lâmîyye*, 169.

⁹⁰ *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-A'râf 7/143.

⁹¹ "O gün birtakım yüzler aydıdır. Rablerine bakarlar." *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, Kıyâmet, 75/22-23.

⁹² Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-ke'lâmîyye*, 171; Bağdâdî, "nazara" kelimesinin sevapları bekleme anlamında yorumlanmasının kabul edilemeyeceği ifade eder. Ona göre "nazara" bekleme anlamında "ila" harfi ve "vech" kelimesiyle birlikte kullanılamaz. Bk. Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Kitabu Usulî'd-din*, thk. Lecnetu İhyau't-Turasu'l-Arabiyye (Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1981), 100; Muhammed b. Yûsuf b. İşâ b. Sâlih Eттаfeyyîs, *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*, thk. Abdülhafız Şelebi (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1983), 4/2/13.

⁹³ Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-ke'lâmîyye*, 171.

⁹⁴ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 160.

⁹⁵ el-En'âm 6/103.

⁹⁶ Kalhâtî, *el-Kesf ve'l-beyan*, 1/157-158; bk. Berberi, *İbâdiyye*, 18; ayrıca bk. Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 105.

hiçbir şekilde mümkün olmadığını ifade eden görüşlerini de kendi fikirlerini desteklemede kullanmışlardır. Nâfi' b. Ezrak'ın (öl. 65/685) “*O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar.*”⁹⁷ ayetleriyle ilgili İbn Abbas'a sorduğu soruya cennet ehlinin Allah'tan mükâfatını, kerametini ve rahmetini beklemeleri olarak anlaşılması gerektiği şeklindeki cevabını bu konuda ru'yetin imkânsızlığı için ifade ederler.⁹⁸

İbâdîler, “*O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar.*” ayetlerini İbn Abbas, Ebu Salih, Dehhak ve Hasan'ın görüşlerinden hareketle yapılan iyiliklere karşılık Allah'tan mükâfatı beklemek olarak yorumlarlar. Yine Ali b. Ebî Tâlib, İbn Mes'ûd, Said b. Cübeyr'in bu ayeti Allah'tan gelecek hayır ve ihsanını beklemek olarak tefsir ettiklerini aktarırlar.⁹⁹ İmâm Rebi' b. Habîb (öl. 180/796) *Müsned*'inde sahâbeden ve tâbiünden birçok kişinin (Hz. Ali, İbn Abbas, Hz. Âişe, Mücahid, İbrâhim en-Nehai', Mekhul ed-Dımeşkî, Atâ b. Yesâr, Said b. Müseyyeb, Said b. Cübeyr, Dehhâk b. Müzâhim, İkrime, Muhammed b. Ka'b gibi) Allah'ın yarattıkları tarafından görülmesinin mümkün olmadığını söylediklerini aktarır.¹⁰⁰ İbâdiyye, 'Dırar b. Amr (öl. 200/815) ve Hafs el-Ferd'in (öl. 204/820'den sonra) kıyamet gününde Allah'ın insana vereceği altıncı bir his ile ru'yetin mümkün hale geleceği görüşünü de kabul etmez.¹⁰¹

Yukarıda geçen satırlarda ifade ettiğimiz gibi İbâdiyye hiçbir şekilde ru'yeti kabul etmez. İbâdî müellif Melşûti'nin ru'yeti kabul edenler hakkında oldukça katı denilebilecek düşünceleri ile İbâdîlerin ru'yetullahla ilgili fikirlerini bitirmek istiyoruz. Ona göre;

“Allah'ın dünyada görülebileceğini, ya da O'nu görmenin mümkünattan olduğunu, mahlûkatından O'nu görenler olduğunu ya da ahirette bir şekilde görülebileceğini ya da O'nu herhangi bir hususta yarattıklarına benzediğini, ya da O'na mukayyet olmasa da bir mekân tayin eden, O'na mekânsal anlamda bir son ve cihetlerle vasfedilen müşriktir. Bu kişiyle ilgili hüküm hakkında şüpheye düşen kişi de müşriktir. Bu kişiden şirk sıfatını nefyeden ise kâfirdir. Bu kişiden şirk sıfatını nefyeden kişinin kâfir olduğu hususunda şüpheye düşen de kâfirdir.”¹⁰²

Mu'tezile de İbâdiyye gibi Allah'ın ahirette gözle görülemeyeceği düşüncesindedir.¹⁰³ Mu'tezile içerisinde bu konuda görüş birliği vardır.¹⁰⁴ Mu'tezile'yi bu fikre sevk eden saik tevhid konusundaki görüşleri ve Allah'ı cisimlerin niteliklerinden tenzih etme fikridir.¹⁰⁵ Allah'ın ahirette gözle görülmesi, akla ve mantığa aykırıdır. Ru'yetullahı kabul etmek, Allah'ın cisimlere benzeyeceğini kabul etmektir. Bu kabul haliyle Allah'ı görülecek varlık olarak nitelemek anlamına gelir.¹⁰⁶ Allah ise ezelde de gelecekte de asla cisim değildir. Herhangi bir nedenden dolayı da cisim olması imkânsızdır.¹⁰⁷

Mu'tezile, Allah'ın ahirette gözle görülemeyeceğini savunmuş ve yaratılana benzeme ifade edecek her türlü özelliği Allah'tan nefyetmiştir.¹⁰⁸ Allah'ın gözlerle görüleceğini söylemek Allah'ı mahlûkata benzetmek demektir. Bu fikrin doğruluğunu iddia eden kişi nihayetinde Allah'ı inkâr ediyor demektir.¹⁰⁹ Ancak Allah'ın kalple müşahedesi konusunda mezhep içerisinde görüş ayrılığı bulunmaktadır. Örneğin Ebu'l-Huzeyl ve Mu'tezile'nin ekserisi, “Allah'ı kalplerimizle görürüz.” fikrini kalplerimizde biliriz diye anlamışlardır. Hişam el-Fuvatî (öl. 218/833'den önce) ve Abbâd b. Süleymân (öl. 250/864) ise bu görüşe karşı çıkmışlardır.¹¹⁰ Yine Mu'tezile'nin zahitlerinden Ebû Mûsâ el-Murdâr (öl. 226/841), ru'yetullah

⁹⁷ el-Kiyâmet 75/22-23.

⁹⁸ Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 104-105.

⁹⁹ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 1/159.

¹⁰⁰ Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 106; ayrıca bk. Halîlî, *el-Hakku'd-damiğ*, 32.

¹⁰¹ Ca'bîrî, *el-Bu'dû'l-hadârî li'l-akîdeti'l-İbâdiyye*, 308-309.

¹⁰² Melşûti, *Usûlü'd-din ev el-usûlü'l-âşra*, 195.

¹⁰³ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996), 3/7; Bağdâdî, *Kitabu Usûli'd-din*, 97-98.

¹⁰⁴ Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/218; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 88.

¹⁰⁵ Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 159.

¹⁰⁶ Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü*, 265; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 73.

¹⁰⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 230.

¹⁰⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 40; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 233.

¹⁰⁹ Hayyât, *Kitabü'l-İntisar*, 55.

¹¹⁰ Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/264-265; Ru'yet konusunda benzer bir fikri Dırar b. Amr da savunur. Ona göre kişi kendisine verilecek altıncı bir his ile Allah'ı cennette görebilecektir. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 71.

meselesinde mezhebin fikirlerinden farklı olarak ru'yetullahı kabul eden kişinin küfre girmiş olduğunu söylemiştir.¹¹¹

Mu'tezile Allah'ın görüleceğine dair delil olarak ileri sürülen ayetlerin müteşâbih olduğunu ve bunların te'vil edilmesi gerektiğini ifade eder.¹¹² Bu hususta misal olarak el-A'râf sûresi 7/143. ayetiyle ilgili yaptıkları yorumları burada ifade edebiliriz. Ru'yetullahı savunanlar "Mûsâ, belirdiğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsün. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi"¹¹³ ayetini iddialarına delil olarak kullanırlar.¹¹⁴ Ru'yetullah'ı savunanlara göre eğer Allah'ın görülmesi imkânsız olsaydı Hz. Mûsâ, Allah'tan böyle bir dilekte bulunmazdı. Mu'tezile ise bu ayetin ru'yetin imkânsızlığına delil olarak kullanmaktadır. Hz. Mûsâ'nın kavmi Allah'ı açıkça görmek istemiştir. Hz. Mûsâ da bunun imkânsız olduğunu kavmine göstermek için Allah'tan böyle bir istekte bulunmuştur. Nihayetinde ayette de ifade edilenler bunun imkânsız olduğunu anlatmaktadır.¹¹⁵ Yeri gelmişken ifade edelim ki İbâdîlerin de bu ayeti (el-A'râf 7/143) te'vil yöntemi Mu'tezile ile aynıdır. Onlara göre Hz. Mûsâ'nın Allah'ı görmek istemesini anlatan ayet ru'yetin imkânsızlığını göstermek içindir. Hz. Mûsâ bu isteğiyle abes bir iş yapmadığı gibi cehaletle de nitelenemez. Hz. Mûsâ, kavminin bu konudaki isteklerinin imkânsızlığını onlara göstermek istemiştir¹¹⁶

Kâdî Abdülcebbar, ru'yetullah konusunda sahâbe icmâsının olmadığını söyler. O'na göre Hz. Ali ve sahâbenin büyükleri de Allah'ın görülmesini kabul etmezler. Hz. Âişe de "Muhammed Rabbini gördü." sözünü duyunca bundan dolayı dehşete kapılıp, bunu kabul edenin Allah'a büyük bir iftirada bulunmuş olacağını söylemiştir.¹¹⁷ "Dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi kıyamet gününde de Rabbimizi göreceksiniz" rivayetini, Kâdî Abdülcebbar te'vil eder. Bu rivayetten kastedilen anlam dolunay gecesinde ayı bildiğimiz gibi kıyamet gününde de Rabbimizi bileceksiniz anlamıdır. Bu açıklamayla yetinmeyen Kâdî Abdülcebbar, bu hadisin ravileri arasında ismi geçen Cerîr b. Abdullah'ın iki yönden eleştirildiğini ifade etmek suretiyle rivayetin sahihliği noktasında da dikkatli davranmak gerektiği ifade eder. Bu eleştirilerden biri Cerîr'in Hâricî fikirlere sahip olması ve diğeri de ömrünün sonlarına doğru aklı muhakemesini yitirdiği halde halen ondan rivayet edilmesidir. Ayrıca Kâdî Abdülcebbar bu rivayetin âhâd haber kapsamında olduğunu ve âhâd haberin de ilim ifade etmeyeceğini söyler.¹¹⁸ Mu'tezile ru'yetullah meselesiyle ilgili nakledilen hadisleri âhâd haber olarak kabul ettiği için onlarla amel etmez. Bu haberler, akıl ve Kur'an-ı Kerim'e aykırı olmaları sebebiyle sıhhatlerinden şüphe etmişlerdir.¹¹⁹

Her iki mezhebin de ru'yetle ilgili görüşlerini ele alırken aynı kanaate sahip oldukları müşahede ettik. İbâdiyye ve Mu'tezile, Allah'ın görülmesinin dünyada da ahirette de mümkün olmadığını ileri sürmektedir.

¹¹¹ Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. İsferyâinî, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikin*, ed. Kemâl Yûsuf Hût (Beirut: Âlemu'l-Kütüb, 1983), 78; Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, ed. Albert Nasri Nader (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 110; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1993), 166.

¹¹² Muhammed Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu* (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 81; Altıntaş, "Mu'tezile: Önemli İsimleri, Temel İlkeleri ve Ana Eserleri", 98; İbrahim Agâh Çubukçu, "Mutezile ve Akıl Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1964), 55.

¹¹³ el-A'râf 7/143.

¹¹⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1990), 35; Koçyiğit, ru'yeti kabul edenlerin de inkâr edenlerin de aynı ayetleri görüşleri için delil olarak kullanmalarını hayretle karşılamaktadır. Bu konudaki düşüncesini; "Fakat, gerek ru'yeti isbat eden ve Allah'ın Kıyamet günü görüleceğini ileri süren Ehli sünnet imamlarının ve gerekse ru'yeti nefyeden ve Allah'ın görülemeyeceğini iddia eden karşı grup imamlarının ru'yetin isbatında ve nefyinde aynı Kur'an âyetlerini delil olarak kullanmaları konunun en ilgi çekici tarafını teşkil eder; yani, Kur'an-ı Kerim'de yer alan ru'yetle ilgili bir ayet, bir gruba göre ru'yetin vukubulacağını isbat eden bir delil iken, aynı ayet, karşı grubun nazarında ru'yetin imkânsızlığını ortaya koyan bir delil olmuştur. Bize göre bu nokta, ru'yet meselesinde, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken bir husustur." şeklinde dile getirir. Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 7-8.

¹¹⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 263; Emin, *Duha'l-İslâm*, 3/27; ayrıca bkz. Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, 28-29.

¹¹⁶ Kâbîl, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelemîyye*, 174.

¹¹⁷ Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 267-268.

¹¹⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 269-270; Ru'yeti nefyeden ve kabul edenler görüşlerini delillendirirken aynı ayet ve hadisleri kullanırlar. Her iki kesimde ayet ve hadisleri görüşleri doğrultusunda tevil ederler. Bk. Kâbîl, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelemîyye*, 12.

¹¹⁹ Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, 92.

İbâdiyye'nin konuyu ele alış tarzı ve ru'yetin imkânsızlığını ispat etmede başvurdukları ayet ve hadislerle yaklaşımları ve te'vil etme yöntemleri Mu'tezile ile aynıdır. Ayrıca bu konuda her iki mezhebin de âhâd haberleri kabul etmemeleri bizi böyle bir kanaate sevk etmektedir. Tüm bu ifade edilenler göz önünde tutulduğunda ru'yet konusunda her iki mezhep arasında etkileşimin var olduğu ifade edilebilir.

1.3. Halku'l-Kur'an

Kelâmullah'ın hadis veya kadîm olduğu konusu İslâm ümmeti içerisinde görüş ayrılıklarına neden olan meselelerdendir. Bu konuyla ilgili Hz. Peygamber zamanında ve sonrasında herhangi bir görüş ya da nakil bulunmamaktadır. Ayrıca bu konu ekseninde yapılan tartışmalara göz attığımızda İslâm tarihinin ilk dönemlerinde toplumun gündeminde olmadığını ifade edebiliriz.¹²⁰ Halku'l-Kur'an kavramı, Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Aynı şekilde erken devirde telif edilen hadis kitaplarında da bu kavrama rastlanmamaktadır. Kelâm ilminin teşekkülüyle birlikte bu konu itikadî bir mesele olarak ele alınmış ve bazı kaynaklar Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetler nakletmişlerdir.¹²¹ Halku'l-Kur'an konusu Emevî yönetiminin son dönemlerinde ortaya çıkmış bir meseledir. Bu fikri ortaya atan, Emevî halifelerinden Mervân b. Muhammed'in bir zamanlar hocalığını da yapan Ca'd b. Dirhem'dir. Ca'd, Kûfe'ye gittiği zaman ondan bu fikirleri Cehm b. Safvân almıştır.¹²² Ca'd b. Dirhem, Allah'ın sıfatlarını nefyettiğinden dolayı, Kelâmullah'ın mahlûk olduğu neticesine ulaşmıştır. Ca'd b. Dirhem'in ulaştığı bu netice de Kur'an'ın mahlûk olması anlamına gelmektedir.¹²³ Mu'tezile ise bu fikri Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'dan almıştır. Zamanla konuyu detaylandırarak sahiplenmiştir.¹²⁴

Halku'l-Kur'an meselesi İslâm toplumunda ilk zamanlar konuşulmaya başlandığında bireysel olarak dile getirilmiştir.¹²⁵ Halife Harun Reşid zamanında yaşayan Bişr el-Merisi (öl. 218/833) bu görüşü çeşitli ortamlarda savunmuştur. Bu dönemde konu henüz kitlelere mal olmadığından İslâm düşünce tarihi üzerinde ciddi bir etkisinden bahsedilemez. Bişr el-Merisi'nin kendisi Mu'tezilî değildi. O, Mürcîî gelenekten gelmektedir. Onun tarafından savunulan halku'l-Kur'an fikri, Mu'tezile tarafından mezhebin fikirleri arasına alındıktan sonra toplumun gündeminde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bu konunun Mu'tezile'nin görüşleri arasında yer alması ve bu mezhep tarafından hararetle savunulması sebebiyle Mu'tezile ile özdeşleşmiştir.¹²⁶ Bu durumun en önemli sebebi olarak da itizal düşüncesine sahip kimi şahsiyetlerin dönemin siyâsîleriyle olan ilişkileridir. Daha açık bir ifadeyle Me'mûn'un halife olmadan önceki zamanlarda bireysel olarak tartışılan konu, Halife Me'mûn tarafından resmîyete dönüştürülüp devlet politikası haline getirilmiştir. Me'mûn'un oluşturduğu ilim meclislerinde bulunan Mu'tezilîler iktidara yakın olmanın verdiği avantajla bu görüşü toplumda yayma konusunda baskıya varan bir tavır göstermişlerdir. Bu durum da halku'l-Kur'an ile ilgili bahis açıldığında Mu'tezile'nin akla gelmesine sebep olmuştur.¹²⁷

Halku'l-Kur'an konusunun tartışılmaya başlanmasıyla birlikte siyâsî iktidar kendi lehine konuyu istismar etmiş ve tarihte Mihne olarak adlandırılan süreç başlamıştır.¹²⁸ Kadılar, muhaddis ve âlimler "halku'l-Kur'an" konusunda sorgudan geçirilmişlerdir. Acı olayların yaşandığı Mihne sürecine Halife Mütevekkil son vermiştir. Mütevekkil, iktidarı devraldığında Mu'tezile aleyhine oluşan toplumsal tepkiyi dikkate alarak süreci sonlandıracak adımları peyderpey uygulamaya koymuştur.¹²⁹

¹²⁰ Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 190.

¹²¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371.

¹²² Emin, *Duha'l-İslâm*, 3/162; Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 40; bk. Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", 54; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 189.

¹²³ Nahide Bozkurt, "Mihnenin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 14; Hayyun, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdat*, 15.

¹²⁴ Emin, *Duha'l-İslâm*, 3/162.

¹²⁵ Osman Aydın, "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru", *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 48; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011), 168.

¹²⁶ Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 190.

¹²⁷ Aydın, "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru", 48.

¹²⁸ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü*, 265; Mihne kavramı ve süreci ile ilgili geniş bilgi için bk. Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 53-68.

¹²⁹ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü*, 133; Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 64.

Bu konu hakkında mezheplerin görüşlerini incelediğimizde Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia edenler ile bu görüşü kabul etmeyenler olmak üzere iki farklı görüşten bahsedilebilir. Örneğin Mu'tezile, Hâricîler, Zeydiyye'nin geneli, Mürcie ve Râfîzîlerin birçoğuna göre Kur'an Allah'ın kelâmı olup mahlûktur.¹³⁰ Öte yandan konunun İslâm dünyasında tartışılmaya başlaması ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Cârullah, bu konunun kökeninin Yahudilere dayandığını çünkü onların da Tevrat'ın yaratılmış olduğuna inandıklarını ifade eder. Ona göre Yahudilerin bu inancı Müslümanları etkilemiştir. Bu kanaati dile getirenler Lebîd b. A'sam ismi üzerinde dururlar. Lebîd, Tevrat'ın yaratılmış olduğu fikrinden hareketle Kur'an'ı da bu çerçevede değerlendiriyordu. Lebîd'den sonra bu fikri Beyan b. Sem'an (öl. 119/737), Cehm b. Safvân ve Ca'd b. Dirhem savunmuştur.¹³¹

Halku'l-Kur'an konusunun Müslümanların gündeminde yer tutmasının diğer bir sebebi olarak da Hristiyan etkiden bahsedilir. İslam toplumu içerisinde yaşayan Hristiyanlardan olan Yuhanna ed-Dımeşkî, Hz. İsa'nın ulûhiyetini Kur'an'da geçen "Kelimetullah" lafzıyla kanıtlamaya çalışmıştır. Müslümanlara Allah'ın kelimesinin kadîm olup olmadığını soruyordu. Eğer bu soruya verilecek cevap hayır olursa Allah'ın kelâmı olan Kur'an da mahlûktur denilmiş oluyordu. Allah'ın kelimesinin kadîm olduğu söylenirse de Hz. İsa'nın da kadîm olduğu yani ulûhiyetini söylemiş oluyordu. Bu durumdan dolayı Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân ve Mu'tezilîler halku'l-Kur'an fikrini savunmuşlardır.¹³² Böylelikle ed-Dımeşkî ve onunla aynı düşüncede olanların bu tuzak sorularına cevap vermiş oluyorlardı. Bu konudaki diğer bir görüş ise halku'l-Kur'an meselesi ilahi sıfatlarla alakalı olup Allah'ın sıfatlarının ezeli veya hadis olarak kabulüne bağlı yapılan tartışmaların sonucu ortaya çıktığıdır.¹³³

Halku'l-Kur'an konusunun toplumun gündemini meşgul etme sebebi ne olursa olsun Mu'tezile'nin bu mesele hakkındaki fikirleri tevhid ile ilgili ortaya koydukları düşüncelerinin sonucudur.¹³⁴ Tevhid konusu hakkındaki düşüncelerinin en başta geleni ilahi sıfatların nefyedilmesidir.¹³⁵ Mu'tezile'ye göre Allah'ın kelâmı mahlûktur. Dolayısıyla bu düşünce Kur'an'ın da mahlûk olmasını gerektirmektedir. Çünkü Kur'an, Allah'ın kelâmıdır. Mu'tezilîler, Allah'ın mütekellim olduğunu, fakat bunun kadîm bir kelâm ile değil kelâma ihtiyaç olduğunda yaratılmış bir kelâm ile olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁶ Allah'ın kelâmı ise yarattığı cisimlerdenidir.¹³⁷ Allah'ın kelâmı cisim olarak kabul edilince haliyle mahlûk olarak kabul edilmiş olunmaktadır.¹³⁸ Ayrıca Mu'tezile, Kur'an'ın kadîm olarak kabulünün taaddüdü'l-kudemâya sebep olacağını söylemektedir.¹³⁹ Yani Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu söylemek iki ezeli varlığın mevcut olduğunu kabul etmek anlamına gelir ki bu durum da vahdaniyetin inkârı demektir.¹⁴⁰

Vâsıl b. Atâ'nın ve Amr b. Ubeyd'in halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili herhangi bir görüşünden bahsedilmemektedir. Ebu'l-Huzeyl Allâf ile beraber bu konu Mu'tezile tarafından bir fikir olarak benimsenmiş ve savunulmuştur.¹⁴¹ Ebu'l-Huzeyl; "Allah, Kur'an-ı Kerim'i Levh-i Mahfuz'da yarattı. O, arazdır. Kur'an üç ayrı mekânda bulunur. Bir mekânda korunmuş olarak, bir mekânda yaratılmış olarak bir diğerinde de okunan ve dinlenen olarak bulunur." demektedir.¹⁴² Mu'tezilî Muammer b. Abbâd (öl. 215/830) ise Kur'an, Allah'ın kelâmı ve vahyi olup O'nun tarafından indirilmiştir. Kur'an'ın muhdes

¹³⁰ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/231.

¹³¹ Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü*, 259; Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 15/371; Hayyun, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, 55; Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, 25.

¹³² Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", 54; Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, 89.

¹³³ Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 15/371.

¹³⁴ Çubukçu, "Mutezile ve Akıl Meselesi", 56; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 90.

¹³⁵ Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü*, 259.

¹³⁶ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 84-85.

¹³⁷ Bağdâdî, *Kitabu Usulî'd-dîn*, 106; Hayyun, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, 15.

¹³⁸ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 3/11; İsfârâyînî, *et-Tebşîr fi'd-dîn*, 64; Eş'arî, *el-İbâne*, 20; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 85.

¹³⁹ Abdurrahman Sâlim, *et-Târîhu't-türâsî es-siyâsî li'l-Mu'tezile hattâ nihâyeti'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî* (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1989), 76; Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, 88.

¹⁴⁰ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 325.

¹⁴¹ Aydınlı, "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru", 49-50.

¹⁴² Bedevî, *Mezahibü'l-İslamiyyin*, 168; Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akideti'l-İbâdiyye*, 361-362.

olduğunu ve yokken sonradan var olduğunu savunmuştur.¹⁴³ Ebû Mûsâ el-Murdâr'a göre Kur'an'ın kadîm olduğunu söylemek iki ezeli varlığı kabul etmek anlamına geleceği için bu durum kişinin küfre girmesine neden olur.¹⁴⁴ Kādî Abdülcebbâr da halku'l-Kur'an meselesinde mezhep içerisinde ihtilaf bulunmadığını dile getirmiştir.¹⁴⁵

Mu'tezile'nin bu konuda Kur'an'a bakışı O'nun Allah'ın kelâmı ve vahyi olduğu aynı zamanda muhdes ve mahlûk olduğudur.¹⁴⁶ Kur'an-ı Kerim, ses ve harflerden oluşmaktadır. Ses ve harfleri Allah yaratmıştır. Kur'an'ı melek ya da benzeri bir yolla Hz. Peygamber'e vahyetmiştir.¹⁴⁷ Kabul edilmektedir ki ses ve harfler ya cisimdir ya da arazdır. Araz ve cisim ise hiçbir şekilde kadîm olamaz. Allah ne zaman dilerse zatının haricinde olan bir mahalde yarattığı kelâm ile konuşur.¹⁴⁸ Mu'tezile, halku'l-Kur'an konusunda ileri sürdüğü delillerden biri de Kur'an-ı Kerim'in tek oluşu ve Hz. Peygamber'in mucizesi olması hususunda ümmetin icmasının bulunmasıdır. Bu durumu Kur'an'ın yaratılmış olduğuna işaret olarak kabul eder. Çünkü mucizelerin kadîm olması mümkün değildir. Yine ifade ettikleri aklî delillerden bir diğeri de emir ve nehiyden bahsedilebilmesi için emir ve nehiy edilen birinin olması gerektiğidir. Olmayan birine de emredilmez. Bu durum da Kur'an'ın yaratıldığına işaret eder.¹⁴⁹

Halku'l-Kur'an konusu İbâdiyye'nin ilk dönem imâmlarından olan Câbir b. Zeyd, Ebu Ubeyde Müslim ve Rebi' b. Habîb gibi kişilerin yaşadığı dönemde gündeme gelen konulardan değildir. Bu konu hicrî ikinci yüzyılın sonları ile üçüncü yüzyılın başlarında İslâm toplumunun gündemini meşgul etmiştir.¹⁵⁰ Diğer İslâm mezhepleri gibi İbâdiyye de konu üzerinde değerlendirmelerde bulunmuş ve görüşlerini ortaya koymuştur. İbâdiyye, halku'l-Kur'an konusunda Mu'tezile ile hem fikirdir. İbâdîlere göre Kur'an, Allah'ın kelâmı, vahyi ve kitabıdır. Allah Teâlâ'nın vahiy yoluyla Hz. Peygamber'in kalbine yerleştirdiği son ilahi kitaptır. O İslâm şeriatı için ilahi anayasadır.¹⁵¹ Kur'an-ı Kerim mahlûktur ve sonradan meydana gelmiştir.¹⁵² Fığlalı, İbâdiyye'nin bu konudaki görüşleriyle alakalı şu bilgileri paylaşır:

“Onların bu konudaki başlıca çıkış noktaları, Allah'ı şirkten tenzih etmek, tevhid inancını korumak olmaktadır. Şöyle ki, eğer Kur'an kadîm olup yaratılmamış ise, Allah da kadîm olduğu için, aynı şekilde iki kadîm bulunacak ve bir iştirak söz konusu olacaktır. Oysa Allah'ın dışında hiçbir şey kadîm değildir. Onun için de Allah'ın kelâmı olan Kur'an-ı Kerim, kadîm olamaz. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olması gerekmektedir. Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim, harf ve sestem meydana gelmiştir. Bu ise ya cisimdir, ya da araz. Cisim ve arazın kadîm olmadığı da açıktır.”¹⁵³

Halku'l-Kur'an konusunda İbâdîler arasında zamanla üç farklı görüş oluşmuştur. Bu görüşlerden birincisine göre Allah Teâlâ her şeyin yaratıcısıdır. Allah'tan başka her şey yaratılmıştır. Kur'an, Allah'ın kelâmı, vahyi ve Hz. Muhammed'e inzal olunandır. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hususunda Kur'an'da geçen kat'i bir delil bulunmadığından Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hususunda bir şey denilemez. İkinci görüşe göre Kur'an mahlûktur. Bu görüş İbâdîlerin geneli ile Mağrib İbâdîlerinin düşüncesidir. Bu fikirlerini

¹⁴³ Hayyât, *Kitabü'l-İntisar*, 48.

¹⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 57; Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 44.

¹⁴⁵ Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. İbrahim el-Ebyari (Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye, 1963), 7/3.

¹⁴⁶ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 528.

¹⁴⁷ Emin, *Duha'l-İslâm*, 3/32.

¹⁴⁸ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 75.

¹⁴⁹ Osman Aydın, “Kur'an'ın Yaratılmışlığı' Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)”, *Dini Araştırmalar* IV/10 (2001), 43-44.

¹⁵⁰ Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011), “Hik”, 1/359; Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akideti'l-İbâdiyye*, 349.

¹⁵¹ Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye*, 84.

¹⁵² Bârûnî, *Muhtasar târihu'l-İbâdiyye*, 73; Melşûtî, *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-'aşra*, 190; Hâricîler de Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğu ve yaratıldığı görüşünü benimserler. Bk. Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/231.

¹⁵³ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 130.

"İyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur'an yaptık."¹⁵⁴ ayetiyle delillendirirler. Üçüncü görüş sahipleri bazı Maşrik İbâdileridir. Onlara göre Kur'an mahlûk değildir.¹⁵⁵

Tuayme'ye göre halku'l-Kur'an konusunda İbâdiyye içerisinde Maşrik İbâdileri olarak da adlandırılanlar arasında Kur'an'ın mahlûk olmadığı inancına sahip kişiler vardı. Maşrik İbâdileri arasında meydana gelen uzun tartışmalardan sonra Kur'an'ın mahlûk olduğu hususunda görüş birliği oluştu. Mağrib İbâdileri ise zaten Kur'an'ın mahlûk olduğu inancı üzereydiler.¹⁵⁶ Bu konuda İbâdiler içerisinde farklı düşünenlerden biri olan ve on altıncı yüzyılda yaşamış İbâdî müellif Kalhâtî'ye göre Kur'an-ı Kerim Allah'ın kelâmıdır, Allah'ın zati sıfatlarındandır ve yaratılmamıştır. Hatta Kalhâtî ilk İbâdilerin bu konuda ittifak halinde olduklarını belirtir.¹⁵⁷ Fığlalı, Kalhâtî'nin bu görüşünün kabul edilemeyeceğini söyler. Çünkü bu görüş her şeyden önce Hâricî geleneğine aykırı bir fikirdir. Ayrıca diğer İbâdî eserler incelenmeden bu görüşü İbâdiler için genellemek doğru değildir. Ona göre belki de eserin telif edildiği dönemde Uman'daki İbâdiyye'nin Ehl-i Sünnet'in etkisiyle böyle bir fikre sahip olması ya da yazarın bizzat kendisinin bu görüşte olması da mümkündür.¹⁵⁸ Eттаfeyyîş bu görüşüyle Kalhâtî'den farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Ayrıca halku'l-Kur'an konusu çerçevesinde dile getirilen "Kur'an, Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir." rivayetinin de İbâdiyye tarafından mevzu hadis olarak kabul edildiğini ifade eder.¹⁵⁹

İbâdiyye Ku'an'ın yaratılmış olduğunu yine Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve bu ayetleri te'vil ederek ispatlamaya çalışır. Bu ayetlerden bir kaçını burada ifade etmek istiyoruz. Zuhruf sûresi 43/44. ayette "Şüphesiz bu Kur'an, sana ve kavmine bir öğüt (zikir)." denilmektedir. İbâdilere göre zikir yaratılmıştır. Öyleyse Kur'an da yaratılmıştır. Hûd sûresi 11/1. ayette "Bu Kur'an; âyetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan ve her şeyden) hakkında haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmış bir kitaptır." ayeti Kur'an'ın mürekkebe olduğunun delaletidir. Mürekkebe olmak ise yaratılmış olmak anlamına gelir. Bu konuda delil olarak kullandıkları bir başka ayet olan et-Tevbe sûresi 9/6 da "...Allah'ın kelâmını iştebilmesi için..." ibaresi de onlara göre halku'l-Kur'an meselesine delildir. İbâdiyye, Kur'an'ın münzel (indirilmiş), tenzil (indirilme) ve mec'ul (yaratılmış) sıfatlarına haiz olduğunu hatırlatarak inzal ve tenzil sıfatlarının kadîm, yani ezeli olana hamledilmesinin imkânsız olduğunu, bundan ötürü de Kur'an'ın hâdis olmasının kabulünün kaçınılmaz olduğunu iddia eder. Burada kullandıkları delillerden ifade etmek istediğimiz bir diğer hususta nesh konusudur. Onlara göre nesh, ümmetin icmâsıyla sabittir ve Kur'an'da da mevcuttur. Nesh, belli bir mahalde (zaman diliminde) cari olan bir hükmün kaldırılması ve son bulması durumudur. Mensuh olan bir şeyin kadîm olması düşünülemez. Zira bir şeyin kadîm olduğu sabit olduktan sonra son bulması imkânsızdır¹⁶⁰

İbâdiyye, halku'l-Kur'an konusunda düşüncelerini aklî delillerle güçlendirir. Kur'an; harflerden, seslerden ve hareketlerden oluşur. İçerisinde muhkem-müşâbih, nasih-mensuh ayetler mevcuttur. Tüm bunlar Kur'an'ın mahlûk oluşuna delildir. Ayrıca Kur'an'ın kıdemi dile getirildiğinde bu durum Allah'ın vahdaniyetine aykırı olmaktadır. Çünkü Kur'an'ın kadîm olduğunun kabulü taaddüd-ü kudemâya sebep olur. Aklî delil çerçevesinde dile getirilen bir diğer hüccet de insanın mahlûk olması Kur'an'ın da mahlûk olmasını gerektireceğidir. Eğer Kur'an'ın kıdemi savunulursa aynı şekilde insanın da kadîm olması gerekir.

¹⁵⁴ ez-Zuhruf 43/3.

¹⁵⁵ Komisyon, "Hlk", 1/359; Ca'bîrî, İbâdilerin halku'l-Kur'an meselesinde tek bir görüş etrafında toplanmadıklarını belirtir. Ona göre bu konuda beş farklı görüş vardır. 1. Allah her şeyin yaratıcısıdır. O'nun dışında her şey yaratılmıştır. Kur'an, Allah'ın kelâmı, vahyi, kitabı ve Hz. Muhammed'e inzal ettiği'dir. Bu görüşte olanlar bu konunun detaylarına inmeden konuyu böyle değerlendirirler. 2. Kur'an Allah'ın kelâmı olup onun fiili ve zati sıfatı değildir. 3. Kur'an mahlûk değildir. 4. Kur'an mahlûktur. 5. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hususunda görüş belirtmeyip vukuf edenler. Bk. Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*, 353-354.

¹⁵⁶ Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 100-103; Bâbâammî, halku'l-Kur'an konusunda İbâdiler arasında bir ittifakın olmadığını bazılarının Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiklerini ve bazılarının da bu fikre karşı çıktıklarını söyler. Bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cezayir Metodoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Muhammed Babaammî ile 'İbadi ve İbadilerle İlgili Meseleler' Başlıklı Söyleşi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/2 (19 Haziran 2015), 142.

¹⁵⁷ Kalhâtî, *el-Kesf ve'l-beyan*, 1/289; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 133; Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 101.

¹⁵⁸ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 131.

¹⁵⁹ Eттаfeyyîş, *Şerhu 'Akîdeti't-tevhîd*, 563.

¹⁶⁰ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 134-135; Ca'bîrî, Kur'an-ı Kerim'in mahlûk oluşunun hem ayetlerle hem de hadislerle temellendirerek bu konuda İbâdilerin görüşlerini açıklar. Geniş bilgi için bk. Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*, 356-360.

Böyle bir durum ise kesinlikle söz konusu değildir.¹⁶¹ İbâdîler, burada bir kaçını ifade ettiğimiz aklî deliller ile Kur'an'ın mahlûk olduğunu aklen de ispatlamaya çalışırlar.

İbâdîlerin konuya ele alışları ve konu üzerinde ortaya koydukları görüşleri dikkate alındığında, Kur'an'ın mahiyeti üzerinde durdukları ve Kur'an'ın yaratılmış olduğunu delillendirmeye gayret ettikleri fark edilmektedir. Mu'tezile ise Allah'ın zâtı ve sıfatlarından hareketle konuyu delillendirir. Konuyu delillendirme yöntemlerinde farklılık olsa da her iki mezhep halku'l-Kur'an konusunda aynı kanaati taşımaktadır. Bu durumda halku'l-Kur'an meselesinde aralarında etkileşimin var olduğu kanaatini ifade edebiliriz. Bu etkileşimin yönü için ise Mu'tezile'nin etkileyen taraf olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

İbâdiyye'nin teşekkülü ve mezhepleşme süreci kronolojik anlamda Mu'tezile'nin tarih sahnesine çıkışından öncedir. İbâdîler, birçok konuda ortaya koydukları görüşlerini zamanla sistematik hale getirmişler ve kendilerine has düşünceleriyle İslam toplum içerisinde (özelde Basra'da) önemli bir konum elde etmişlerdir. Şehirde İbâdiyye dışında başka mezhepler, fırkalar ve ekolleşme yolunda olan gruplar da bulunmaktaydı. İbâdîler, bu mezhep ve gruplarla ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Bu ilişkilerin bir sonucu olarak fikir alışverişinden bahsedileceği gibi düşünce düzeyinde karşılıklı etkileşimin varlığı da söz konusu olmuştur. Bu etkileşimin ve fikir alışverişinin yoğun olduğunu düşündüğümüz mezheplerin başında ise Mu'tezile gelmektedir.

Bir tarafta bedevî hayat anlayışına sahip İbâdiyye ve diğer tarafta mevâlî kesim arasında gittikçe yayılan Mu'tezile mezheplerinin dayandıkları insan kaynakları göz önünde bulundurulduğunda sahip oldukları dinî anlayışları noktasında aralarında herhangi bir etkileşim/ilişki mümkün görünmemektedir. Bedevî yaşamın ve kültürün izleri ister istemez İbâdî düşüncenin şekillenmesinde rol oynadı. Mu'tezile ise tercüme faaliyetlerinin ve müntesiplerinin felsefi eserlere meyletmesi sonucu entelektüel bir kimliğe büründü. Bu gibi önemli farklılıklara rağmen her iki mezhebin Basra'da neşvünema bulması haliyle aynı toplumsal, ekonomik, kültürel ve ilmi ortamlardan etkilenmelerine neden oldu. Ayrıca dönemin siyasi yönetiminin kendilerine yaklaşım şekli ve aralarındaki mevlâlık ilişkisi de birçok konuda benzer düşüncelere sahip olmalarına sebep oldu.

Mezheplerin çeşitli konularda aynı veya birbirine yakın görüşlere sahip olmaları garipsenecek bir durum değildir. Konuları ele alma ve görüş ortaya koymada birbirlerinin yöntem ve usullerinden faydalanmaları da olağan karşılanmaktadır. Nihayetinde aynı şehir ortamında teşekkül eden erken dönem mezheplerden olan İbâdiyye ve Mu'tezile'nin aralarında fikir alışverişinin olması ve karşılıklı etkileşimin meydana gelmesi mümkün görülebilir. Tevhid ilkesi ekseninde sıfatlar, ru'yetullah ve halku'l-Kur'an konularında her iki mezhep arasında fikir alışverişi ve etkileşimin varlığına dair kanaat ortaya konulabilir. Tevhid ve bu konunun alt başlıklarını oluşturan meseleler ekseninde İbâdiyye ve Mu'tezile arasındaki ilişki ve etkileşim için Mu'tezile'nin konuları ele alma yöntemi ve metotlarıyla İbâdî düşünceye etki ettiğini ifade edebiliriz.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedirler.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.
- 3. Etik Beyan:** Yazarlar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedirler. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 4. Yazar Katkısı:** Sorumlu yazar Mehmet Hanifi Yoldaş tarafından araştırma, literatür tarama, yazım aşamaları gerçekleştirilirken; ikinci yazar Mehmet KUBAT tarafından çerçeve belirleme, revizyon ve yazım aşamaları gerçekleştirilmiştir.

¹⁶¹ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*, 354-356.

Kaynakça

- Abdüllatif, Ya'kub bin. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Altıntaş, Ramazan. "Mu'tezile: Önemli İsimleri, Temel İlkeleri ve Ana Eserleri". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Ammara, Muhammed. *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Arslan, Hulusi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtazâ Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Arslan, Hulusi. *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. Malatya: Medipres Matbaacılık Yayıncılık, 2012.
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistematik Kelâm*. Malatya: Medipres, 2012.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Osman. "'Kur'an'ın Yaratılmışlığı' Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)". *Dinî Araştırmalar* IV/10 (2001), 37-52.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru". *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 39-58.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed. *el-Milel ve'n-nihal*. ed. Albert Nasri Nader. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed. *Kitabu Usulî'd-din*. thk. Lecnetu İhyau't-Turasu'l-Arabiyye. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1981.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhüm*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1993.
- Bârûnî, Süleymân b. Abdillâh. *Muhtasar târihu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetu'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995.
- Bedevî, Abdurrahmân. *Mezahibü'l-İslamiyyin*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1997.
- Berberi, Muhsin. *İbâdiyye*. Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004.
- Bozkurt, Nahide. "Mihnenin Tarihsel Arka Planı ve Analizi". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Ca'bîrî, Ferhat. *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*. y.y.: Matbaatü'l-Elvânî'l-Hadîs, 1989.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cârullah, Zühdi. *el-Mu'tezile*. Beyrut: Müessesetu'l-Arabiyyeti'd-Dirasiyye, 1990.
- Ced'an, Fehmi. *el-Mihne: bahs fi cedeliyyeti'd-dini ve's-siyasi fi'l-İslâm*. Beyrut: el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 200M.S.
- Cehlân, Adûn. *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyîş*. Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2010.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. "Mutezile ve Akıl Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1964), 51-61.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyâsi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.
- Ebu's-Şebâb, Ahmed Avad. *el-Havâric : târihuhum, firakihum, ve akâiduhum*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1933.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1990.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1950.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ. *Şerhu 'Akîdeti't-tevhîd*. thk. Mustafâ b. en-Nâsır Vinten. Gardaye: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Sâlih. *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*. thk. Abdülhafız Şelebi. Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1983.
- Fiğlalı, Etem Ruhi. "İbâdiyye'nin Siyâsi ve İtikâdî Görüşleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 323-344.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 1996.
- Halîlî, Ahmed b. Hamd. *el-Hakku'd-damiğ*. y.y., t.y.

- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Harusî, Sâlim b. Hilal. *el-Fikrû's-siyasi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye*. Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed. *el-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*. thk. Albert Nasri Nader. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1957.
- Hayyun, Reşid. *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*. London: Dârü'l-Hikme, 1997.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996.
- Işık, Kemal. "Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 337-357.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylani. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1961.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve'temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. ed. Kemâl Yûsuf Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Izmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kâ'bî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâtü'l-İslâmiyye*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi's-Şarkıyye, 2017.
- Kâbîl, Abdülhay Muhammed. *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmıyye*. İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. thk. İbrahim el-Ebyari. Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye, 1963.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osmân. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.
- Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyan*. thk. İsmail Kâşif. Uman: Vizaretu't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980.
- Koçyiğit, Talat. *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Komasyon. *Mu'cemül-muşalaḥâti'l-İbâdiyye: elif-şın*. Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011.
- Kubat, Mehmet. *Malatî ve Kelami Görüşleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kubat, Mehmet. "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları". *EKEV Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 25-52.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Lewicki, Tadeusz. "İbadiyye". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/2/687-690. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Mehdî, Muhammed Hasan. *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*. Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011.
- Melşûtî, Tebgûrîn b. İsâ b. Dâvûd. *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-'aşra*. thk. Venîs et-Tâhir Âmir. Maskat: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vâid, 2005.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen b. Alî. *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemâl Hasen Mer'î. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*. Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, ts.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu'tedilun*. Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 1979.
- Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b.. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald- Wilzer. Beyrut: Dârü'l-Muntazır, 1988.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *Menhecü'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*. Daru'l-Beyda': Daru Nâsir li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2013.
- Nefûsî, Ebî Hafs Amrûs b. Feth en-. *Usûlü'd-deynûneti's-sâfiyye*. thk. Hâc Ahmed b. Hamûkrûm. Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1999.
- Neşşâr, Ali Sâmi. *İslamda Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Onat, Hasan - Ateş, Orhan. "Haricilik". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Özler, Mevlüt. "İlahi İsim ve Sıfatlar". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Özler, Mevlüt. "Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *İ'tikâdâtü fırâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. thk. Ali Sâmi Neşşâr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- Sâlim, Abdurrahman. *et-Târîhu't-türâsi es-siyâsi li'l-Mu'tezile hattâ nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1989.

- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Seyyâbî, Sâlim b. Hammûd b. Şâmis. *Esdaku'l-menâhici fi temyîzi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*. thk. İsmâîl Kâşif. Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1979.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cezayir Metodoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Muhammed Babaammi ile 'İbadi ve İbadilerle İlgili Meseleler' Başlıklı Söyleşi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/2 (19 Haziran 2015), 129-148.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Abdulkadir Fâdilî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986.
- Veysî, Yâsîn Hüseyin. *Min türâsi'l-İbâdiyyeti'l-'akâidî*. Dımaşk: Daru'l-Firkad, 2010.
- Watt, William Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı Yayınları, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah Tartışması". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Yıldırım, Ramazan. "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 49-69.
- Yıldız, Harun. "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 257-270.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi. "Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları". Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ziltâf, Ebî Hazer Yağlâ b. *er-Red alâ cemî'i'l-muhalifîn*. thk. Amr Halife Nâmî. Uman: Mektebetü'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2008.

